

DOCUMENTATIEBLAD VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN DE NEDERLANDSE ZENDING EN OVERZEESE KERKEN

*JOURNAL FOR THE HISTORY OF DUTCH MISSIONS
AND OVERSEAS CHURCHES*

Redactie/*Editors*: Prof. dr P.N. Holtrop (voorzitter/*chair*), dr A.Th. Boone, dr Th. van den End (secretaris/*secretary*), dr Chr.G.F. de Jong, dr H.E. Niemeijer, dr H. Reenders.

Adviseurs van de redactie/*Advisors*: Dr J.D. Bratt (Chr. Reformed Church), Prof. dr I.J.M. Haire (Brisbane, Australia), Prof. dr J.W. Hofmeyr (Pretoria, S.A.), Prof. dr J.A.B. Jongeneel (Utrecht, Neth.), Prof. dr K. Koschorke (München, Ger.), dr S.J. Rae (Dunedin, N.Z.), Prof. dr G.J. Schutte (Amsterdam, Neth.), Prof. R. Smith Kipp (Jambier, U.S.A.).

Het *Documentatieblad* verschijnt jaarlijks in april en oktober. Het wordt uitgegeven door de "Stichting Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken". Het adres van de administratie en de redactie is: Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Koornmarkt 1, Postbus 5021, 8260 GA Kampen, Nederland, telefoon: 038 33 71 600, telefax 038 33 71 613.

De abonnementsprijs voor 1998 bedraagt NLG 45,- voor Nederland, voor studenten NLG 30,-, voor instellingen NLG 50,-; losse nummers NLG 25,-, na ontvangst van een acceptgirokaart te voldoen op postgiro 234641, t.n.v. Theol. Univ. Kampen, onder vermelding van Documentatieblad. Abonnementen worden geacht met een jaar te zijn verlengd als ze niet vóór 1 januari zijn opgezegd.

The Journal (Documentatieblad) appears in April and October of each year. It is published by "The Society for the History of Dutch Missions and Overseas Churches". The address of both administration and editors is: Theologische Universiteit van de GKN, Koornmarkt 1, Postbus 5021, 8260 GA Kampen, The Netherlands, telephone: 038 33 71 600, telefax 038 33 71 613 (Note: changed numbers!).

Subscription price is \$ 25,- a year (including surface-mail). Please make all remittances (check) payable to the "Theologische Universiteit Kampen". Subscription applications, changes of address, claims for missing numbers and orders for single copies of current or back issues should be sent to the administration of the Journal, address above. Claims for missing numbers will be honoured without charge if made within two months following the regular month of publication.

Zending Heusdens in 1933: vrijheid en onvrijheid van de zending in Nederlands Oost-Indië¹

Th. van den End

Een enigszins uitputtende behandeling van het onderwerp “vrijheid en onvrijheid van de zending in Nederlands Oost-Indië” zou meer ruimte vergen dan dit blad kan geven. Daarom wil ik mij hier beperken tot tien opmerkingen bij het thema kerk/zending en koloniale staat, die ik vastknoop aan drie op zich niet opzienbarende voorvallen die zich in het jaar 1933 hebben voorgedaan in het zendingsressort Palopo.

Palopo ligt aan de westkant van de Golf van Bone, in zuidelijk Celebes. Het was de hoofdplaats van de afdeling Luwu, zetel van het Hoofd Plaatselijk Bestuur van dat gewest, de assistent-resident. Palopo was echter tevens de hoofdstad van het koninkrijk Luwu en residentie van de *Datu* (vorst), die samen met zijn, of exacter uitgedrukt, haar, rijksgroten, het gebied bestierde, want bij de onderwerping in 1906 was Luwu een zelfbesturend gebied gebleven. Palopo was ook het centrum van het gelijknamige zendingsressort van de Gereformeerde Zendingsbond, ingesteld in 1930. De arbeid in dit ressort werd geleid door een zendeling-leraar; in deze jaren was dat H.C. Heusdens (1930-1935, 1939-1941). De bevolking van de stad en naaste omgeving was vrijwel geheel moslim, maar in de bergen woonden groepen nog ongeïslamiseerde Toraja's. Onder hen werkte de zendeling; daarnaast had hij de geestelijke zorg voor de te Palopo wonende Christenen, leden van de Protestantse Kerk. De Gereformeerde Zendingsbond (GZB) had, in een poging kerkelijke zending te verwezenlijken, de zorg voor het ressort Palopo overgedragen aan de Classis Harderwijk van de Nederlandse Hervormde Kerk. Daarom stond de ressortszending met deze Classis in correspondentie. Aan deze correspondentie is het verhaal ontleend van de gebeurtenissen die hierna worden beschreven.²

Het eerste van de drie genoemde voorvallen speelde zich af in 1933. Zending van Palopo was toen H.C. Heusdens. Hij bewoonde een groot huis op de berghelling buiten Palopo. Vandaar keek hij uit over de stad en de zee. Bij helder weer reikte het uitzicht zelfs tot aan Zuidoost-Celebes, aan de overkant

---

1 Bewerking van een lezing, gehouden op 10 juni 1996 in het Zendingshuis te Oegstgeest voor de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken.

2 Zie de correspondentie uit de periode 1933-1934 in het Archief van de Zendingscommissie in de Classis Harderwijk der NHK, gedeponneerd in GZB, nr. 341, en in het Archief van de Torajakerk, nr. 46.

van de Golf van Bone. Heusdens was kort, breedgebouwd, met een groot hoofd. Hij was emotioneel, niet bijzonder begaafd; zijn collega's vonden hem wat onhandig. Hij had één opvallende eigenschap: hij was zeer loyaal aan de Indonesische Christenen in zijn ressort. Onder hen leeft hij voort als iemand die te allen tijde voor hun belangen opkwam. Negen jaar later, in 1942, kostte die eigenschap hem het leven. Hij was toen om gezondheidsredenen overgeplaatst naar Midden-Java, waar hij belast was met de geestelijke zorg in de leprozerie Donorejo. In de chaotische tijd tussen de capitulatie van het KNIL en de vestiging van het Japanse gezag werd die leprozerie aangevallen door een moslimse bende. Heusdens kon vluchten, maar wilde bij zijn mensen blijven, en werd vermoord.³ Sociologisch gezien was hij een vertegenwoordiger van het type zendeling dat veel voorkwam in de negentiende en vroeg-twintigste eeuw: zoon van een geschoolde arbeider, had hij predikant willen worden, maar ook het zendelingschap was een middel tot verticale sociale mobiliteit. Daarin paste ook dat hij trouwde "boven zijn stand".⁴

Beneden, in de stad, woonde de assistent-resident, P. Brouwer. Deze stond ter plaatse slecht bekend. Naar werd verteld was hij regelmatig dronken en hield hij inheemse bijzitten. Op Oudejaarsavond 1933, in een kerkdienst voor de Maleis-sprekende gemeente in Palopo – een gemeente die voor een groot deel bestond uit Indonesisch overheidspersoneel – deed Heusdens voorbede voor de assistent-resident, waarbij hij expliciet de geruchten omtrent diens levenswandel vermeldde. Brouwer zelf was niet in de kerk aanwezig, maar uiteraard werden de woorden van de zendeling aan hem overgebracht. Er ontstond een rel, en Heusdens trof hetzelfde lot als driehonderd jaar eerder Candidius:⁵ hij moest zich verantwoorden voor de hogere autoriteiten, in dit geval voor de gouverneur in Makassar. Gelukkig voor Heusdens en voor de

---

3 Een relaas van het gebeurde in: Nyoman Regig, "Sejarah singkat pendeta Heusdens (notities uit 1971), opgenomen in: Lawrence M. Yoder, "Bahan sejarah Gereja Injili di Tanah Jawa", Pati 1977 (stencil), p. 109-119.

4 Zie voor dit patroon, in het bijzonder onder de zendingarbeiders van de GZB: Th. van den End, "Een taalgeleerde onder de zendeling-leraren. Dr. H. van der Veen in Tana Toraja", in: Harry A. Poeze en Pim Schoorl (eds), *Excursies in Celebes. Bijdragen bij het afscheid van J. Noorduyn als directeur-secretaris van het KITLV* (Leiden 1991) 236-239. Een gedocumenteerd geval van het beschreven patroon, inclusief "trouwen boven zijn stand", was ook Heusdens' collega H. van der Klift, op het aan de overzijde van de Golf van Bone gelegen zendingsterrein Zuidoost-Celebes. Zie Chr.G.F. de Jong, 'Geroepen, gezonden en gezegend. Memoires van een zendelingsvrouw in Zuidoost-Celebes (Zoetermeer 1996) Voor een bio-grafische schets van Heusdens, zie B. Plaisier, *Over bruggen en grenzen. De communicatie van het evangelie in het Torajagebied (1913-1942)* (Zoetermeer 1993) 234-237.

5 Georgius Candidius (1597-1647), 1625-1626 predikant te Ternate, geraakte in twist met de gouverneur over het concubinaat en werd door deze onder allerlei valse beschuldigingen opgezonden naar Batavia om zich daar te verantwoorden. Zie C.W.Th. van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië. Haar ontwikkeling van 1620-1939* ('s-Gravenhage 1947) 107.

zending nam de gouverneur het voorval nogal gemoedelijk op. Volgens de mondelinge overlevering vroeg hij: “Mijnheer Heusdens, bent U wel eens dronken geweest?” Waarop Heusdens zich haastte te betuigen dat dat nog nooit het geval geweest was. Reactie van de gouverneur: “Dan heeft U veel gemist”. Zo liep het incident met een sisser af.⁶

Dit verhaal heeft een aantal aspecten die ik één voor één kort wil belichten omdat ze ons kunnen helpen bij het zoeken van grote lijnen inzake de verhouding tussen kerk en staat in Nederlands Oost-Indië.

1. Het verschil in reactie tussen de assistent-resident en de gouverneur. Dit verschil brengt ons op het spoor van de grote verscheidenheid die ligt achter het abstracte begrip “de koloniale staat”. “Staat”, dat is in het geval van Nederlands Oost-Indië de Nederlandse staat in Europa, èn het Indische gouvernement. Bij de Nederlandse staat moet men dan weer onderscheiden tussen Kroon en parlement; bij het Indische gouvernement tussen de gouverneur-generaal, meestal afkomstig uit het Europees-Nederlandse establishment, de departementen, waarvan voor kerk en zending het Departement voor Onderwijs en Eredienst (en Nijverheid, DOE of DOEN) het belangrijkste was, het Kantoor voor Inlandse Zaken, het Binnenlands Bestuur (wonderlijke term eigenlijk, alle bestuur is immers per definitie binnenlands) met zijn residenten, assistent-residenten, controleurs enz., en om het nóg gecompliceerder te maken ook nog de Inlandse Zelfbesturen. Al deze instanties maakten hun eigen afwegingen en voerden hun eigen beleid. Daarnaast moet men rekening houden met de verschillen in politiek tussen de opeenvolgende gezaghebbers. Kerk en zending hadden eerst te maken met het verlichte despotisme van Willem I, vervolgens met de afwisselende ministers en kamermeerderheden van conservatieve en liberale snit – waarbij het opvallend is dat liberalen zonder veel affiniteit met het traditionele Christendom, zoals Franssen van de Putte, jegens de zending een veel positiever beleid voerden dan Christelijke conservatieven, zoals gouverneur-generaal P. Mijer⁷ – en vervolgens de confessionele regeringen van de twintigste eeuw. Op de kleinere schaal van het ressort Palopo stond Heusdens op het ene moment tegenover een assistent-resident als Brouwer die de zending tegenwerkte en naar de

---

6 Plaisier, in *Over bruggen en grenzen*, 602, verwacht dit voorval met het hierna beschreven incident.

7 Zie Th. van den End, *De Nederlandse Zendingsvereniging in West-Java, 1858-1963. Een bronnenpublicatie* (Alphen aan den Rijn 1991) 127, vgl. 290-1 (Albers over Kuyper en Idenburg). Betreffende de houding van gouverneur Mijer als privé-persoon jegens de zending, zie de briefwisseling van zendeling C. Albers met de NZV, o.a. Albers-NZV, 23/26-6-1867, ARVDZ 13-1. Zie ook Th. van den End, “Transformatie door informatie? De bijdrage van de Nederlandse zending aan de opinievorming over het koloniale bestel”, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 105/3 (1992) 429-445.

mening van de zendelingen de islamisering van de Toraja-bevolking bevorderde,⁸ terwijl hij een jaar later zijn houding moest bepalen tegenover diens opvolger, die de islamisering krachtadig tegenging en de zending aanspoorde om de kerstening van de Toraja's sneller door te voeren.⁹ Wil men een incident als dat tussen assistent-resident Brouwer en zending-leraar Heusdens adequaat beschrijven en waarderen – met andere woorden: wil men de geschiedenis van de relaties tussen kerk en staat in de kolonie adequaat beschrijven – dan zal men deze verscheidenheid het volle pond moeten geven. De gesignaleerde verscheidenheid geldt trouwens ook binnen de werkelijkheid die ligt achter het begrip “Kerk”. Kerk, dat is de Protestantse Kerk in Nederlands-Indië, zoal geen staatskerk dan toch een gouvernementserk, met de nek aangekeken door de zending. Maar die zending is zelf ook geen eenheid: qua nationaliteit niet, met Nederlanders, Duitsers, Zwitsers, Amerikanen, maar ook niet qua theologische beoordeling van de overheid, met Doopsgezinden enerzijds, Gereformeerden en Hervormden anderzijds. Zelfs binnen één zendingscorporatie konden aanzienlijke verschillen bestaan. Op het zendings-terrein van de GZB waren Heusdens en Belksma geneigd partij te kiezen voor de kleine man tegen de door het Nederlandse bestuur gesteunde adel, terwijl dr H. van der Veen en de zending-leraar H. Pol een heel ander beleid voorstonden; Van der Veen (zwager van prof. mr J.M.J. Schepper, de verdediger van Soekarno) toonde begrip voor de nationale beweging, terwijl Belksma in het door de zending uitgegeven blad *Soelo* met instemming melding maakte van de internering van Soekarno, en Hatta brandmerkte als communist.¹⁰

2. Het tweede, dat uit het incident van Palopo blijkt, is dat de zending niet zonder meer a-politiek was, maar wel degelijk kritisch stond tegenover de koloniale overheid. Die kritiek betrof niet alleen gedrag in de privé-sfeer, zoals in dit geval. Dat wordt aangetoond door een ander incident, tussen dezelfde personen, Heusdens en Brouwer. In hetzelfde jaar, 1933, werd in de onderafdeling Palopo een schoolmeisje verkracht door een Inheemse Bestuursassistent (IBA) op dienstreis. Althans, dat werd Heusdens verteld door leden van een christelijke gemeente. Heusdens gaf de beschuldiging door aan het Bestuur, maar omdat hij van Brouwer niet veel verwachtte voor onderzoek in deze zaak en bestraffing van de schuldige, startte hij een eigen onderzoek. Hij sprong in de bres voor mensen uit de inlandse bevolking wier belangen geschaad werden door de koloniale overheid.

---

8 Althans, dat stelde Heusdens in zijn verslag over 1935, AGZB, 228, opgenomen in Th. van den End, *De Gereformeerde Zendingbond*, 347.

9 Van den End, *De Gereformeerde Zendingbond*, 347.

10 *Soelo*, 1934, nr. 31 en 1935, nr. 40 (KITLV, Leiden). Zie voorts Plaisier, *Over bruggen en grenzen*, 605-607.

Heusdens staat hiermee in een lange traditie van zending en kerk in Nederlands-Indië. Het is een doorlopende lijn in de zendingsgeschiedenis: de zendelingen gaan zeer nauw met de Indonesische bevolking om, zij spreken de taal van de bevolking, kennen tot op zekere hoogte haar gevoelens, en daardoor hebben zij de neiging om zich met deze bevolking te identificeren en de belangen van de gekoloniseerde te laten prevaleren boven die van de kolonisator. In de zendingsarchieven zijn van deze identificatie met de bevolking talloze voorbeelden te vinden.

Bij deze constatering moet overigens wel een kanttekening gemaakt worden. Blijkens de manier waarop zijn collega's de zaak opnamen en verder vertelden, vonden zij zijn reactie wat overdreven. Heusdens stond onder zijn medezendingarbeiders eigenlijk bekend als een querulant. Enerzijds zette hij, zoals zoëven opgemerkt, een traditie binnen de zending voort, anderzijds is was hij in zijn eigen periode een uitzondering. In de negentiende eeuw waren kritische uitingen van de zending t.a.v. de koloniale overheid en haar vertegenwoordigers veel talrijker dan in de eerste helft van de twintigste. Met andere woorden, de paradox doet zich voor dat de sterk piëtistisch getinte zendelingen van de negentiende eeuw politiek veel bewuster, in ieder geval kritischer, waren dan hun beter opgeleide en breder georiënteerde collega's in de twintigste eeuw. De negentiende-eeuwse zending was zich zeer bewust van het kwaad recht van de koloniale verhouding. Het toppunt van de kritiek werd bereikt in een artikel van nota bene de christelijk-gereformeerde predikant H. Dijkstra uit 1886, getiteld "De Koloniën-jacht", waarin hij een marxistisch gekleurde analyse geeft van het koloniale imperialisme. Maar in zijn eigen tijd is was Heusdens een uitzondering. Na 1900 worden werden kritische geluiden zelden meer gehoord, en al helemaal niet in het openbaar.¹¹

De vraag ligt voor de hand: hoe komt het dat omstreeks 1900 de kritiek ophoudt. Het antwoord ligt voor de hand: hoofdzakelijk doordat de zending door het gouvernement werd ingeschakeld, eerst bij de pacificatie van de buitengewesten en vervolgens bij het beheer van de kolonie, met name op het gebied van onderwijs en medische zorg. Onvriendelijk gezegd: de kritiek van de zending werd gesmoord in subsidies. Positiever geformuleerd: men kan het wegvallen van de kritiek duiden als een gevolg van de zwenking, omstreeks 1900, naar de ethische politiek, waardoor de regering de rol op zich nam van voogd die de kolonie beheerde in het belang van de bevoogden, nl. de Indonesische bevolking, zoals de zending steeds had gepropageerd. Hoe het ook zij, het algemene oordeel van de zending tussen 1900 en 1942, over het koloniale bewind was positief. In dat positieve klimaat werd iemand als Heusdens al snel beschouwd als een querulant, of als een naïeveling.

---

11 Zie Plaisier, *Over bruggen en grenzen*, 593-604.

3. Het conflict tussen Heusdens en de plaatselijke koloniale overheid liep niet over wat wij gewoon zijn binnenkerkelijke zaken te noemen, zaken op het terrein van zendingsmethode, kerkorde, liturgie. Heusdens volgde ten aanzien van de Islam een confrontatieve methode: daartegen maakte de overheid geen bezwaar. Dat de GZB, overeenkomstig de traditie in het vaderland maar in tegenstelling tot het gebruik in de Protestantse Kerk in Nederlands-Indië, op zijn zendingsterrein de gezangen wilde weren, liet de overheid onverschillig. Inzake de zelfstandigmaking van de kerk op het zendingsveld volgde de GZB een heel andere methode dan bij voorbeeld de Oegstgeester zending op het naburige zendingsterrein Poso, n.l. een weg van beneden naar boven, maar de overheid maakte ook daartegen geen bezwaar. Zelfs het hoge tempo waarmee de GZB aanwerkte op kerkelijke zelfstandigheid – hierin overtrof de GZB zelfs de Gereformeerde zending – was geen punt van kritiek van de zijde van de overheid, hoewel deze zelfstandigwording van de kerk op langere termijn ook politieke implicaties zou kunnen hebben.

In zuiver kerkelijke zaken was de zending vrij. Deze erkenning, door de overheid, van de vrijheid van de kerk ging echter uit van de overtuiging dat godsdienst geen publieke maar een privé-zaak is. De zending kon zich alleen vrij wanen doordat en in zoverre als zij deze overtuiging tot de hare maakt. Met andere woorden: de zending betaalde haar vrijheid op religieus gebied met een terugtrekking uit het publieke domein.

4. Het vierde dat wij kunnen afleiden uit de gebeurtenissen in Palopo in het jaar 1933 is dat de koloniale staat en zijn apparaat geen kritiek duldden, geen persoonlijke kritiek, maar vooral ook geen zakelijke kritiek. Dat Heusdens zich in het openbaar negatief had uitgelaten over de levensstijl van de assistent-resident kon door de gouverneur nog op een gemoedelijke manier worden afgedaan. Maar dat hij een onderzoek startte naar handelingen van het bestuur kwam hem bijna duur te staan: de assistent-resident hoorde ervan, beschuldigde hem van “inmenging in bestuursaangelegenheden”, en klaagde hem aan bij de gouverneur. Heusdens werd bedreigd met intrekking van zijn bijzondere toelating, d.w.z. met verbanning uit Nederlands-Indië, en hij werd alleen gered door de interventie van zijn collega's, met name de zendeling-onderwijzer J. Belksma, die bij het Binnenlands Bestuur zeer goed aangeschreven stond. De koloniale staat dulde geen kritiek, althans niet in het openbaar, en al helemaal geen inmenging in politieke aangelegenheden. “Inmenging in bestuursaangelegenheden” was in het koloniale Indië zo ongeveer de ergst denkbare zonde. Achter deze autoritaire houding kan men de onzekerheid vermoeden, die een gevolg is van het gebrek aan legitimiteit dat noodzakelijkerwijs aan elk koloniaal regime kleeft. Niet alléén aan koloniële regimes trouwens; het is opmerkelijk hoe groot ook in dit opzicht de

continuïteit is tussen koloniale regimes en latere machthebbers in de voormalige koloniën.

5. Nog een aspect van de affaire-Heusdens is, dat de overheid in haar reactie op Heusdens' kritiek niet inging op de morele aspecten van de zaak. Dit brengt ons ertoe een kritische kanttekening te maken bij het betrekkelijk positieve oordeel dat Van Randwijck in zijn *Handelen en denken in dienst der Zending* geeft over het Nederlandse bestuur. Van Randwijck schrijft: "Als (...) beginselen die door de koloniale overheid (...) werden nagestreefd en tot op zekere hoogte ingevoerd, kan men noemen het beginsel van een waarborg der persoonlijke vrijheid (habeas corpus), onafhankelijke rechtspraak, vrijheid van godsdienst, van meningsuiting, vereniging en vergadering, van bespreking van de publieke zaak in vertegenwoordigende raden, enz."¹² Daarmee dicht hij het koloniale bestuur morele kwaliteiten toe. Moderne Indonesiërs, in verzet tegen de Nieuwe Orde van president Soeharto, vallen hem daarin bij. Een uitspraak in deze geest is te vinden in het blad *Forum Keadilan*, de politieke erfgenaam van het in 1994 verboden *Tempo*. De bekende columnist Mochtar Pabottinggi zegt daar, in aansluiting op een opmerking van de jurist Sahetapy: "Dalam beberapa perbandingan, sistem/praktik hukum kolonial masih lebih baik daripada apa yang kita selami selama dekade-dekade terakhir", "in meerdere opzichten waren rechtssysteem en rechtspraktijk in de koloniale tijd nog altijd beter dan die waaronder wij in de laatste decennia hebben moeten leven".¹³ Het is voor een Nederlander hartverwarmend zulke uitspraken te lezen. Maar kennisneming van de reactie van twee vooraanstaande leden van het Indische bestuursapparaat op de kritiek van een zendeling behoort ons te ontuchteren en kan ons ervoor behoeden ons op de borst te kloppen vanwege de morele kwaliteiten van "ons" koloniaal bestuur. Overigens geeft een voorval als dat waarover wij het hier hebben ons evenmin het recht het koloniale bestel als per definitie immoreel te beschouwen, zoals in de jaren '60 en '70 gebruikelijk was. Het koloniale bewind in Nederlands Oost-Indië was niet moreel, het was ook niet immoreel, het was naar zijn wezen a-moreel. Uiteraard zal de term a-moreel nader ingevuld moeten worden. Hoe het ook zij, een beoordeling van de relatie tussen zending en kerk enerzijds en Indische overheid anderzijds zal mede moeten uitgaan van deze realiteit.

6. Een zesde leerzaam aspect aan de affaire-Heusdens is, dat er niets over te vinden is in het officiële orgaan van de GZB, het blad *Alle den Volcke*. Op de allergie voor kritiek bij het gouvernement reageerde de zending met zelfcensuur. Reeds in de negentiende eeuw uitten de zendelingen hun kritiek zelden in het openbaar en al helemaal niet ten overstaan van de inheemse

---

12 S.C. Graaf van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending. Oegstgeest 1897-1942* ('s-Gravenhage 1991) 225.

13 Mochtar Pabottinggi, "Topeng kebangkitan Nasional", *Forum Keadilan*, 3 juni 1996, 20.

bevolking; wat dat betreft was het geval-Heusdens uitzonderlijk. Kritische opmerkingen vinden we meestal in brieven en verslagen voor de besturen in Nederland. Maar, wanneer daar dan deze brieven en verslagen werden gepubliceerd in de zendingstijdschriften werden zij eerst zorgvuldig gereinigd van alles wat de zending zou kunnen compromitteren in de ogen van het gouvernement. Een gevolg hiervan is dat de zending een meer a-politiek imago heeft dan zij verdient. Lezing van de archieven zelf leert ons dat de gedrukte stukken, met name de zendingsbladen, en de op deze gedrukte stukken gebaseerde monografieën¹⁴ geen representatief beeld geven van de betrokkenheid van de zendingsarbeiders bij de wijze waarop de kolonie werd bestuurd.

7. Voor een goed begrip van de betekenis van het incident-Palopo in het bijzonder en de relatie tussen zending en koloniale overheid in het algemeen is het ook van belang te vragen naar het *motief* van Heusdens' aanklacht. Heusdens vermeldde, dat motief in een brief aan de zendingscommissie van de Classis Harderwijk, die hem had uitgezonden. Hij was opgetreden tegen het wangedrag van de betrokken ambtenaren BB *omdat door dit gedrag het aanzien van Nederland bij de inheemse bevolking werd geschaad*.

Dit betekent, dat Heusdens zich, ondanks zijn kritische houding, zag als bondgenoot van de koloniale staat. Daarin was hij een representant van de twintigste-eeuwse zending, die zichzelf gretig aanbood als bondgenoot van de koloniale overheid, die zeer vereerd was als de overheid dat aanbod accepteerde, en zeer teleurgesteld en verongelijkt wanneer zij werd afgewezen. De zending ging daarin zover, dat zij niet schroomde de koloniale status theologisch te legitimeren: God heeft Indië aan de Nederlanders toevertrouwd en daarom hebben de Nederlanders daar een taak, zowel politiek als religieus. De politieke taak wordt volvoerd door de overheid, en het is de roeping van de Nederlandse Christenheid om via de zending de religieuze opdracht te vervullen. Overheid en zending hebben gemeenschappelijke vijanden: de Islam, het communisme – 1933 is het jaar van de munterij op de Zeven Provinciën – en het “extreme” nationalisme. De zending verwacht van de overheid dat zij haar tegen deze vijanden helpt, b.v. door op haar terreinen alleen Indonesische christenen als Inlands Bestuursassistenten of onderwijzers te plaatsen. Op haar beurt steunt de zending de overheid, door de nog niet geïslamiseerde gebieden te kerstenen en door de bevolking in het algemeen en de schooljeugd in het bijzonder eerbied en liefde voor het Nederlandse gezag bij te brengen. Het lijkt erop dat beide partijen dit pact zeer serieus nemen,

---

14 Zie bij voorbeeld S. Coolsma, *De Zendingseeuw voor Nederlandsch Oost-Indië* (Utrecht 1901) of de publicaties over afzonderlijke zendingsterreinen in de serie *Onze Zendingsvelden*. Overigens bevatten ook de archieven van de zending veel minder gegevens over de houding der zendingsarbeiders tegenover politieke feitelijkheden, b.v. de nationale beweging, dan men op grond van informatie van buiten die archieven zou verwachten.

want als de een zich niet aan de stilzwijgende afspraken houdt is de ander daarover zeer verontwaardigd.

De zending had dit bondgenootschap ook hard nodig: wegens haar zwakke positie tegenover de Islam, in de eerste plaats natuurlijk op Java, maar ook in gebieden buiten Java waar de Islam al vaste voet gekregen had, zoals Zuidoost-Celebes, wegens de onverwacht taaie weerstand van de stamgodsdiensten in gebieden als Torajaland en Sumba, en vooral ook wegens de financiële zwakte van met name de Oegstgeester zending.

8. Achter de overtuiging dat zending en overheid bondgenoot zijn en gemeenschappelijke belangen hebben, gaat een zelden expliciet gemaakte vooronderstelling schuil. We vinden een spoor daarvan in een activiteit van Heusdens in datzelfde jaar 1933. Aan het einde van dat jaar maakte hij een tournee door zijn ressort. In de kampong Pantilang leidde hij een kerkenraadsvergadering. De agendapunten waren: 1. dooponderricht. 2. godsdienstonderwijs aan ouderlingen. 3. zeep. In zijn verslag merkte Heusdens over punt 3 het volgende op: “Bij het dooponderzoek zowel als in de kerk heeft de pandita weer meerdere Christenen opgemerkt met vuile, vieze kleding. Teleurstellend was dat.... Christendom en vuilheid verdragen elkaar niet.”¹⁵

Wij zien hier de zendeling als brenger van beschaving, een rol die hem sinds de negentiende eeuw op het lijf geschreven stond. Natuurlijk omvatte die beschaving veel meer dan het gebruik van zeep. De zending propageerde ook, in willekeurige volgorde, rationeel economisch denken, het natuurwetenschappelijk wereldbeeld¹⁶ en, last but not least, de conceptie van religie als behorend tot de privé-sfeer, kortom, de hele moderniteit. Het is verbazingwekkend hoe gemakkelijk ook zéér orthodoxe en zéér piëtistische zendelingen beschaving – déze beschaving! – en Evangelie in één adem noemen. Zij kunnen dat dank zij de overtuiging dat de moderne Europese beschaving is te danken aan het Christendom en dat die beschaving de overgang van de volkeren buiten Europa naar het Christendom zal bevorderen. De zending verwijt het gouvernement niet dat het de Europese beschaving in Indië introduceert, maar dat het die beschaving brengt zónder het Evangelie, en daardoor het zaad van de revolutie zaait. Daarentegen brengt de zending, zo stelt zij, beschaving én Evangelie, en kweekt zij daarmee een bevolking die het boven haar gestelde gezag eert (hier treft men weer het motief aan van de zending die het belang van het koloniale bewind beter behartigt dan de koloniale bewindhebbers zelf).

Hierbij dient nog te worden opgemerkt, ten eerste, dat de zending na 1900 aanmerkelijk zuiniger wordt met het wóórd “beschaving”; het wordt na 1920

---

15 H.C. Heusdens, “Tiendaagsche dienstreis in de bergen”, *Alle den Volcke* 28 (1934) 151; ook in Van den End, *De Gereformeerde Zendingbond.*, 325-326.

16 Een voorbeeld daarvan in F.C. Kamma, *Dit wonderlijke werk I* (Oegstgeest 1977) 306.

niet of nauwelijks meer gebruikt. Ten tweede, dat de Gereformeerde zendingen, waaronder ik dan ook de Gereformeerde Zendingbond reken, het woord nauwelijks of niet hebben gebruikt. In het verlengde hiervan ligt het feit dat Heusdens, volgens zijn eigen verslag, het product zeep niet aanprijst om de functie die het heeft in de preventieve gezondheidszorg, of om esthetische redenen, maar een zuiver religieus motief aanvoert: men dient in schone kleding in Gods huis te verschijnen, in het bijzonder wanneer men daar de sacramenten zal ontvangen. Desondanks meen ik dat de negentiende-eeuwse vooronderstellingen ook na 1900 van kracht blijven en ook onder Gereformeerden aanvaard werden. Als bewijzen daarvoor kan men aanvoeren: (a) de geweldige nadruk op onderwijs als onderdeel van de zending; (b) de aard van de polemiek die de zending voerde tegen het heidendom en (c) de uitgesproken of onuitgesproken weigering van bijna alle zendingsarbeiders, inclusief Kraemer, om de subjectieve gelijkwaardigheid van Indonesische Christenen aan Europese te erkennen.¹⁷ Ook in de zending kon men zich niet losmaken van de koloniale vanzelfsprekendheden, en ook in de Gereformeerde zending wist men onvoldoende de geesten te onderscheiden waar het ging om de evolutionistische schema's die aan deze vanzelfsprekendheden ten grondslag lagen. Overigens dienen wij het westerse superioriteitsbesef dat wij bij de zending aantreffen wel te onderscheiden van plat racisme. Juist de verbinding die de zending legt tussen religie en beschaving is daartegen een waarborg. Want het aanbieden van beide tegelijk veronderstelt dat degene aan wie men de religie aanbiedt ook in staat is zich de bijbehorende beschaving eigen te maken.

9. Uit het voorgaande volgt dat de agenda's van zending en gouvernement elkaar verregaand overlappen. Zending en gouvernement hadden voor een groot deel hetzelfde referentiekader, namelijk de moderniteit. Om de verhouding tussen beide te bepalen is het dan belangrijk vast te stellen wie van beide de verdere invulling van die agenda dicteerde, wie de interpretatie van dat referentiekader bepaalde. Ik meen dat daarover geen twijfel kan bestaan: dat was de overheid. In de eerste plaats omdat die overheid over oneindig veel meer middelen beschikte dan de zending, in termen van macht en in termen van geld, zoals ook blijkt in het geval van Heusdens. Maar er is een dieper liggende oorzaak. Beslissend was dat in de kolonie de overheid, de staat, er per definitie eerder was dan de kerk en de zending. Hier ligt een principieel verschil met het Europese moederland. De Nederlandse kerk kon zich zien als ouder dan de Nederlandse staat, zelfs als de matrix van de staat. Daarover liep

---

17 Een sterk staaltje is het oordeel, in 1939 (!), van de zendingsonderwijzer T. Mobach (1920-1949 op Sumba) over het opleidingsniveau en de morele eigenschappen van de Indonesische onderwijskrachten en evangelisten. In: Th. van den End, *Gereformeerde Zending op Sumba 1859-1972. Een bronnenpublicatie* (Alphen aan den Rijn 1987) 435-4366.

in de Nederlandse geschiedenis steeds het debat tussen de Gereformeerden en de Erastiaanse regenten, tussen Groen en Fruin: religionis aut libertatis ergo; was de Opstand tegen Spanje begonnen om de religie of om de vrijheid. In de kolonie was een dergelijke pretentie van de kerk of de zending onmogelijk, om de eenvoudige reden dat daar de existentie van de kerk niet denkbaar was zonder de staat, in casu de koloniale staat. Nog sterker, misschien iets té sterk geformuleerd: als de kerk, de zending, in de kolonie kan werken is dat alleen bij de gratie van de koloniale staat. Daarvan waren in ieder geval de zendelingen in Irian en Sumba overtuigd, die omstreeks 1900 het gouvernement smeekten om hun arbeidsterrein te komen pacificeren.¹⁸ Maar ook de zendelingen in West-Java, die wisten dat de moslimse bevolking hun aanwezigheid alleen dulde omdat zij beschermd werden door het gouvernement.¹⁹

10. De corporatie die Heusdens had uitgezonden was een Hervormde corporatie, ook al voerde zij het woord “Gereformeerd” in haar naam. De vraag komt misschien bij sommigen op, of wat over een zending van een Hervormde corporatie is gezegd ook opgaat voor de Gereformeerde zendingen, waartoe men in de periode 1900-1940 kan rekenen de Zending der Gereformeerde Kerken in Midden-Java en op Sumba, de Zending der Christelijke Gereformeerde Kerken in het Mamasa-gebied, en de Gereformeerde Zendingsbond. Deze vraag moet serieus worden genomen. Tenslotte stonden de Gereformeerden in een scherp ideologisch conflict met de Verlichting en het negentiende-eeuwse liberalisme en grijpen zij terug op de traditie van het 17e-eeuwse Calvinisme met zijn scherpe kritiek op de staat. Hiervan is in de kolonie echter niets te merken. Tussen de Hervormde en de Gereformeerde zending in Nederlands Oost-Indië in de negentiende en twintigste eeuw bestaat op de hierboven genoemde punten geen principieel verschil – zelfs geen gradueel verschil. Ook de Gereformeerden aanvaardden de staat gretig als bondgenoot;²⁰ zij zijn zelfs nog royaler met de theologische legitimering van de koloniale status dan de Hervormden,²¹ in Middelburg al, en kritiek op de koloniale staat is bij hen nauwelijks te vinden – wat zich wreekt

---

18 Kamma, *Dit wonderlijke werk*, II 498-507; Van den End, *Gereformeerde Zending op Sumba*, 44, 133-4.

19 Zo A. Geerdink, zending te Bandung, in 1867: A. Geerdink aan HB NZV, 12-10-1867, ARVDZ, 14-18.

20 Van den End, *Gereformeerde Zending op Sumba*, 44.

21 Een voorbeeld in L. Tiemersma, *Akan hal pemerintahan [De overheid]*. In dit voor Indonesische Christenen geschreven boekje rechtvaardigt hij de Nederlandse heerschappij in Indië met een verwijzing naar de goddelijke voorzienigheid en naar de morele superioriteit van de christelijke Nederlanders. Tiemersma, aanvankelijk zending in dienst van de Nederlandse Zendingsvereniging, was van 1912-1921 predikant bij de Gereformeerde Kerk van Batavia (Kwitang). Hij gaf een Maleistalig blad uit, de *Bentara Hindia* (Indische Heralut[!]), dat verscheen van 1901 tot 1934, en publiceerde daarnaast een groot aantal boeken en brochures, waaronder 26 populaire bijbelcommentaren in het Maleis.

in 1945. Ook zij brengen de moderniteit als complement van het Evangelie of, liever gezegd, als de vorm waarin het Evangelie wordt gepresenteerd. De overtuiging dat de Westerse cultuur, het Westerse Christendom, de Westerse Christenen superieur zijn aan de inheemse cultuur, christendom en christenen leeft bij hen even sterk als bij de Hervormden²² – zo niet sterker.

Afsluitende opmerking

Misschien heeft iemand aan het voorgaande de indruk overgehouden dat ik de vooroorlogse zending in de beklagdenbank heb willen zetten. Dat is niet het geval. Ik heb alleen willen aantonen dat de zending zich niet buiten het kader van haar eigen tijd heeft geplaatst. Dat doen wij ook niet, en dat heeft de kerk nooit gekund. De vanzelfsprekendheden van de eigen tijd te negeren is alleen gegeven aan begunstigde enkelingen. Na hun dood komen die in de handboeken kerkgeschiedenis te staan, of misschien ook niet.

Toegespitst op de vraag of kerk en zending in Nederlands-Indië gedurende de periode 1800-1942 vrij waren van de staat, betekent dit, dat het antwoord op deze vraag luidt: ja, maar deze vrijheid bestond alleen binnen door de koloniale staat geschapen kaders, en in zoverre deze kaders en de daarmee gegeven beperkingen van haar vrijheid door de zending werden aanvaard.

---

22 Een representatief voorbeeld van de laatste groep is A.C. Kruyt, in zijn *Van Heiden tot Christen* (Oegstgeest [1925], nader 21-24, 182-183).

De Hervormde zending en de Evangelische Kerk van Kameroen

Prof. dr J. Roldanus

De geschiedenis van een zendingsrelatie

Het onderstaande is een vervolg op het artikel 'Zending, kerk en overheid in Kameroen', verschenen in jaargang 4/2 (1997) van dit *Documentatieblad*. Daarin werd een poging gedaan de eigen plaats van de *Église Évangélique du Cameroun* (ÉÉC) in de missionaire en politieke geschiedenis van dat land te beschrijven en te verstaan. En wel om een portret te geven van een reeds zelfstandige zendingskerk, waarmee de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK) in 1961 een assistentie-relatie is aangegaan. Van de geschiedenis van deze relatie worden hier drie decennia kritisch-evaluatief behandeld: kritisch aangaande de Nederlandse bijdrage, terwijl de partner als een 'gegeven' wordt behandeld. De nadruk ligt op de intenties en de inzet, de verwachtingen en de frustraties van de Raad voor de Zending (RvdZ) te Oegstgeest, het 'orgaan van bijstand' van de NHK voor het apostolaat overzee.¹ De relatie heeft hoogte- en dieptepunten, perioden van voldoening maar ook van wederzijdse verwijten en verwijdering gekend. Een diepe crisis deed zich voor in 1985 en 1986. Hoe was het mogelijk dat betrekkingen, die van weerskanten onder positieve verwachtingen begonnen, na 25 jaar zó problematisch waren geworden, dat de president van de ÉÉC, dr Jean Kotto, aan de RvdZ schreef dat dit jubileum niet samen gevierd kon worden en er, wat hem betrof, nu in alle werksoorten een opschorting van de samenwerking moest gelden?² Wat waren de oorza

-
- 1 Bij de assistentie-relatie werden ook andere Nederlandse instanties betrokken, zoals de overheid (Buitenlandse Zaken/Ontwikkelingssamenwerking), ICCO (Interkerkelijke Coördinatie Commissie Ontwikkelingsprojecten), OPIT (Overleg Particulier Initiatief Tropenartsen) en SNV (Stichting Nederlandse Vrijwilligers), terwijl ook niet-hervormden werden uitgezonden. Maar alleen de NHK had een 'relatie van kerk tot kerk', gevoed door een missionaire ideologie, en de anderen werden via bemiddeling door de RvdZ bij de assistentie aan de ÉÉC betrokken.
  - 2 Hij schreef letterlijk: 'Après notre rencontre de 1979, en Hollande, nous avons multiplié nos efforts en vue d'une meilleure collaboration fraternelle. (...) Nous relevons (...) de votre correspondance l'imposition d'un moratoire. Nous avons le plaisir de vous informer que nous l'acceptons dans tous les domaines, étant donné que vous l'avez déjà mis en exécution unilatéralement, surtout dans le domaine médical. (...) des liens bilatéraux (...) unissent nos deux Églises souveraines (...) relations que nous souhaitons maintenir. (...) Ces relations, nous espérons en fêter ensemble le jubilé cette année, mais hélas, nous nous trouvons dans l'impossibilité de partager cette joie avec vous. Soyez assurés que nous restons reconnaissants, avec les générations futures, pour l'aide efficace que les Églises Réformées des Pays-Bas et leur Gouvernement nous ont apportée (...).' De brief eindigt met het verzoek aan de RvdZ om aan de NH synode over te brengen 'nos sérieuses préoccupations concernant nos relations.' Uit dit schrijven valt op te maken: 1. de relatie bevindt zich in een crisis, zó sterk dat de ÉÉC het zilveren jubileum ervan niet samen met de RvdZ meent

ken van deze ernstige relatie-stoornis? In hoeverre waren de RvdZ en zijn uitvoerend apparaat hieraan zelf schuldig? Dat wordt hier onderzocht.³

De relatie tussen de NHK en de ÉÉC is voorwerp geweest van een onderzoek dat Leny Lagerwerf in opdracht van de missiologische afdeling van het Interuniversitair Instituut voor Missiologie en Oecumenica (IIMO) rond 1970 heeft verricht. De relatie werd daarin echter behandeld als een *case study* voor het project ‘Wederkerige Assistentie van Kerken’ (WAvK) en beperkt tot de jaren 1960-1968 en tot een sociologische probleemstelling.⁴ Wederkerigheid en mogelijkheid van uitwisseling van ‘goederen’ stonden centraal. Ondanks deze beperkingen is de studie van Lagerwerf interessant, omdat zij reeds spanningsoorzaken signaleert die wij in de volgende jaren een grotere rol zien spelen. Haar begrenzing tot de periode 1960-1968 lijkt meer bepaald door de voortgang van het project dan door inhoudelijke overwegingen van historische aard. Er zijn goede gronden om de eerste periode van de relatie op ca. tien

---

te kunnen viëren; niettemin wil de ÉÉC haar niet verbreken en wendt zich via de Raad tot de synode; 2. de ÉÉC stelt vast dat de RvdZ haar in de medische sector een moratorium oplegt en trekt trots de consequentie dat dit dan maar op alle terreinen gelden moet; 3. de ÉÉC blijft erkentelijk voor de van de NHK en de Nederlandse overheid ontvangen hulp – het zou door de RvdZ als een afscheidszin gelezen kunnen worden voor het geval hij geen andere koers inslaat.

- 3 Ik maak daarvoor gebruik van de volgende bronnen: openbare jaarverslagen van de RvdZ; notulen van de Raadsvergaderingen, van de Afrika-sectie (AS) en van de Vergadering van Secretarissen (VVS); (reis-)verslagen van functionarissen van de RvdZ en van delegaties; correspondentie met het secretariaat van de ÉÉC; interview met de in 1979 benoemde secretaris medische zending, thans Afrika-secretaris; mijn eigen archief, bestaande uit Raadsstukken, aantekeningen van gesprekken met leidende figuren uit de ÉÉC en met zendingsarbeiders. Ik was als zendingsarbeider van de RvdZ in de ÉÉC werkzaam als theologisch docent in Ndoungué van 1967 tot 1975 en van 1977 t/m 1988 lid van de Raad. In deze periode vallen drie verblijven in Kameroen: in 1985 en 1986, d.w.z. op het hoogtepunt van de crisis, als gastdocent van de theologische faculteit van Yaoundé, dus niet als vertegenwoordiger van de RvdZ; in 1987 ging ik mee als lid van de in noot 9 genoemde delegatie. Ik ben derhalve zelf deel van de hier beschreven geschiedenis en mijn kritische beschouwing daarvan raakt ook mijn eigen rol. Toch meen ik deze niet te hoeven weglaten, omdat ook ervaringen en stemmen van andere (oud-)zendingsarbeiders hier worden ingebracht en ik, ook toen ik officieus in Kameroen was, vanuit mijn verantwoordelijkheid als lid van de RvdZ heb gehandeld. Waar het over andere, nog levende, Nederlanders en hun rol gaat, noem ik geen namen, alleen functies. Ik dank op deze plaats het secretariaat van de RvdZ voor de inzage in vertrouwelijke documenten en voor de toestemming om het voor dit artikel geselecteerde te mogen publiceren.
- 4 Leny Lagerwerf, “Wederkerige Assistentie van Kerken. Een analyse van de relatie tussen de Nederlandse Hervormde Kerk en de Église Évangélique du Cameroun gedurende de periode van 1960 - 1968”, IIMO-Leiden, 1971 (ongepubliceerd en samengevat in “Een sociologische benadering van ‘wederkerige assistentie van kerken’”, *Wereld en Zending* 2/1 [1973], 73-81). Van dit onderzoek geldt: ‘De bedoeling was slechts deze relatie “als illustratie” te doen dienen en eventueel als hulpmiddel om – naast de sociologische literatuur – spanningen op het spoor te komen. Geen volledige uitwerking van de case dus.’ (E. Jansen Schoonhoven, *Wederkerige Assistentie van Kerken in Missionair Perspectief* (IIMO-Leiden, 1977) 11v).

jaren te stellen, van 1962 tot 1971.⁵ Ik noem dit decennium *de tijd van de eerste liefde*.

Een officiële consultatie tussen de NHK/RvdZ en de ÉÉC in 1978 vond haar aanleiding in ‘moeilijkheden en spanningen in de samenwerking’ met en van de Nederlandse zendingsarbeiders, die zodanig waren ‘dat daarvan de redenen dienden te worden opgespoord en besproken’. Volgend op een gesprek van de ÉÉC-leiding met de zendingsarbeiders zou door een delegatie van de NHK ‘over de onderlinge communicatie en de samenwerking van de twee kerken diepgaand van gedachten gewisseld (...)’, de nu 16-jarige samenwerking geëvalueerd en richtlijnen voor de toekomstige samenwerking opgesteld moeten worden.⁶ Er was allerlei onvrede onder de zendingsarbeiders en hun Kameroenese ‘counterparts’.⁷ De oorzaken komen hieronder ter sprake (II.3). Dit beraad moest dienen ter voorbereiding van een grondiger opgezette bijeenkomst in 1979 in Nederland, die in Noordwijk plaatsvond: men vond het vanwege de bestaande gevoeligheden beter om elkaar niet ten zendingskantore maar in een badhotel te ontmoeten! Bij dit ‘colloque’ werden (oud-)zendingsarbeiders en hun kritische evaluaties betrokken, wat een jaar tevoren in Kameroen niet was gebeurd.⁸ De RvdZ discussieerde vervolgens ongewoon lang over verloop en resultaten van ‘Noordwijk’ en constateerde zóveel vragen en kritiek, dat een onafhankelijke evaluatiecommissie daar naderhand – opnieuw uitvoerig – rapport over moest uitbrengen (begin 1980). In Oegstgeest leefde dus het besef dat de relatie met de ÉÉC précair was geworden en

---

5 Het eerste contact met de RvdZ werd door Kotto gezocht in dec.1960; maar omdat er nog geen relatie NHK-ÉÉC bestond, werden de eerste zendingsarbeiders uitgezonden via de *Société des Missions Évangéliques de Paris* (SMÉP), de stichtster en op dat moment enige Europese partner van de ÉÉC. Pas na zijn bezoek aan de Hervormde synode van nov. 1961 ging de ÉÉC een directe relatie met de NHK aan (*Jaarverslag 1961*). Bijgevolg brachten in jan. 1962 de voorzitter en secretaris van de RvdZ een bezoek aan Kameroen en werd het aantal te vervullen posten voorlopig vastgesteld. Eind 1962 waren negen zendingsarbeiders aanwezig en stonden twee reisklaar. In mei bond Kotto in een brief aan alle zendingsarbeiders van de SMÉP dezen op het hart om zich loyaal en coöperatief t.o.v. de Nederlanders op te stellen. De daadwerkelijke samenwerking is dus pas in 1962 op gang gekomen. Het *Jaarverslag 1971* vermeldde de boodschap van Kotto: ‘hoezeer de ÉÉC na tien jaren van samenwerking met de Hervormde Zending en zo in relatie met de Hervormde Kerk deze band is gaan waarderen’ (74). Bij besprekingen in 1978 met een delegatie o.l.v. dr R.J. Mooi, secretaris voor Algemene Zaken van de synode, en drie vertegenwoordigers van de RvdZ evalueerde Kotto 16 jaren van samenwerking en maakte daarbij onderscheid tussen de eerste 8 à 10 en de laatste 6 jaren (Verslag van het beraad van een kleine delegatie van de NHK met het moderamen van de ÉÉC, 3 [gecit. als *Delegatie-verslag 1978*, ter onderscheiding van Mooi’s eigen rapportage aan de synode]).

6 *Delegatie-verslag 1978*, 2.

7 Mooi’s rapport gewaagt van ‘(...) des malentendus et incompréhensions (...) dans la coopération entre d’une part l’ÉÉC et d’autre part les envoyés néerlandais ainsi que le bureau du conseil de mission’.

8 Zie hieronder blz. 29 en noot 55.

bijzondere aandacht verdiende. De tweede fase, 1972-1980, betreft daarom *de periode van toenemende fricties*.

Wij zagen dat de zendingsarbeiders de kern van de wrijvingen waren gaan vormen. Zij participeerden aan verschillende werksoorten: theologisch onderwijs, vorming en toerusting, medische arbeid en landbouwwerk. In 1980 kwam aan deze spreiding een einde en bleven alleen in de medische sector nog zendingsarbeiders over.⁹ Dit betekent overigens niet dat de RvdZ ook zijn financiële steun uit de andere sectoren terugtrok: hij behield zo enig inzicht en inspraak. Ten gevolge van ontwikkelingen die ik uitvoerig zal behandelen werd de samenwerking juist in de medische sector steeds problematischer. Omdat alleen hier nog personele inzet van de RvdZ bestond, werd de relatie NHK-ÉÉC vanaf 1980 sterk door deze problemen bepaald en belast. Daarbij kwam dat de RvdZ zich steeds en steeds méér gedrongen voelde

het medische beleid van de ÉÉC ter discussie te stellen en de ÉÉC dit afhiel. Een en ander leidde tot de crisis van 1985-86. Het jaar daarop ging een delegatie van de RvdZ/NHK naar Kameroen om te proberen de vastgelopen betrekkingen met de ÉÉC te verbeteren.¹⁰ Er was toen nog één Nederlandse zendingsarts in Kameroen werkzaam. Aan de nagestreefde verbetering van de betrekkingen werd een bescheiden hervatting van uitzendingen gekoppeld: van twee predikanten en een arts.¹¹ Deze nieuwe situatie was voor de RvdZ reden voor twee bezoeken, door de secretaris medische zending en door de Afrika-secretaris, in begin 1990. Daarmee begint de derde fase, die duurde van 1981 tot 1990, en die de fase van *crisis en hernieuwing van de relatie* mag heten. Met deze fase sluit ik mijn onderzoek af.

Zoals ik naar aanleiding van de studie van Lagerwerf opmerkte, ligt de nadruk in deze studie niet op de elementen van ‘wederkerigheid’ in de relatie NHK-ÉÉC, maar op de factoren die deze als relatie van missionaire samenwerking belast en geproblematiseerd hebben. Daarbij speelden aan weerszijden historisch en contextueel bepaalde verwachtingen, cultuurverschillen en interne ontwikkelingen en belangen een grote rol. Het gaat erom vooral deze aan het licht te brengen en na te gaan welke ruimte voor de door hem gewenste

---

9 De voorlopig laatste theologische docenten keerden in 1979 definitief terug, de laatste landbouwkundige in begin 1980; om Nederlandse opvolgers was niet gevraagd. De z.g. ressortspredikanten, die in enkele regio's vooral educatief werk deden, waren ook geleidelijk afgevlod; van dezen wilde de ÉÉC in 1979/80 wel weer nieuwe ontvangen, maar de RvdZ is daar niet op ingegaan.

10 Anders dan in 1978 stond deze delegatie onder leiding van de vice-voorzitter van de RvdZ, tevens voorzitter van de Afrika-sectie, en was de zojuist benoemde secretaris-generaal van de NHK, dr K. Blei, eraan toegevoegd.

11 Men vergelijkte dit drietal (in feite twee echtparen) met het aantal van vijftien in de topjaren 1972-74.

participatie de RvdZ en zijn uitgezondenen binnen de ÉÉC konden krijgen. De NHK had in haar kerkordelijke zelfdefinitie haar apostolische opdracht bovenaan gezet en had arbeidsvelden nodig in wat toen ‘de niet-gekerstende wereld’ heette. Aangezien de ÉÉC reeds een zelfstandige kerk was toen de samenwerking begon, waren met name twee van de in artikel VIII.3 van de kerkorde genoemde diensten aan de orde: die ‘der barmhartigheid in de geestelijke en lichamelijke noden (...)’ en ‘bij de inrichting en opbouw van een eigen kerkelijk leven (...)’. De RvdZ vatte, daar hij bij reeds bestaande werkvormen op deze gebieden had aan te sluiten, zijn taak op als *partnerschap*, dat de inbreng van eigen visies zou mogen insluiten. Hierbij signaleren wij dat de RvdZ er geen genoegen mee nam om alleen via zijn zendingsarbeiders partner van de ÉÉC te zijn. Volgens Lagerwerf was ‘Oegstgeest ervan overtuigd dat broederlijke samenwerking slechts gestalte kon krijgen in de vorm van rechtsreeks overleg (...)’ en betoogt dat ‘Oegstgeest’ niet bereid was om dit overleg aan zijn uitgezondenen over te laten. Al spelen ‘zendingsarbeiders die zich in de loop der jaren hebben “waar gemaakt” (...) een niet onbelangrijke rol in de besluitvorming (...), Oegstgeest ervaart dit niet als *partnership*’, omdat het ‘haar visies zo niet officieel inbrengen kan’.¹²

I. De tijd van de eerste liefde (1962-1971)

I.1. De gretige omhelzing van een nieuwe zendingstaak

Reeds in het eerste jaar van de samenwerkingsrelatie liet de RvdZ daarover optimistische geluiden horen. Men meende dat ÉÉC en NHK ‘geen vreemden meer voor elkander zijn’ en dat ‘een samenwerking [groeit], die reeds een grote krachtsinspanning van onze zending vraagt en nog meer zal vragen. Er is hierover echter slechts reden tot vreugde, daar ons zoveel kansen tot dringend nodige missionaire dienst worden geboden.’¹³ Wat gevraagd werd heette ‘pionierswerk in grotendeels heidens gebied onder een dichte bevolking’ en ‘onze zending mag dankbaar zijn tot medewerking geroepen te zijn in zulk een verscheidenheid van zonder uitzondering actuele en belangrijke taken.’¹⁴ De toezegging behelsde: zes predikanten (van wie twee theologische docenten), vijf artsen, een vroedvrouw en een jeugdwerker. Dat laatste ging niet door, maar in 1965 vroeg de ÉÉC om een landbouwkundige met het oog op een op te richten boerderijschool. Opnieuw was men verheugd ‘dat steeds meer in de kerken de noodzaak en mogelijkheden van deze tak van missionair werk binnen de gezichtskring komt.’¹⁵ ‘Oegstgeest’ deed dus zijn best om aan het

---

¹² ‘Wederkerige Assistentie’, 46, 52 en 72.

¹³ *Jaarverslag 1962*, 4-5.

¹⁴ *Idem*, 46.

¹⁵ *Jaarverslag 1965*, 49.

direct nogal forse aantal aanvragen van de ÉÉC te voldoen.¹⁶ Terugkijkend op 1963 stelde de Raad ‘met verwondering en dankbaarheid’ vast, dat ‘op één toezegging na aan de verplichtingen, die wij sinds 1961 op ons namen, kon worden voldaan.’¹⁷ Maar niet alleen daarover was men in Oegstgeest gelukkig: ‘Bovendien heeft 1963 bewezen, dat aan de samenwerking tussen zending en kerken onderling steeds grotere eisen gesteld zullen worden. Maar hoezeer de Nederlanders in West-Afrika ook “laatst-komers” zijn, bemoedigend is, dat zij allerwegen welkome laatst-komers zijn.’¹⁸

De RvdZ beseftte terdege dat zijn uitgezondenen in Kameroen in een andere situatie zouden werken dan in Indonesië: in een kerk die gewend was aan samenwerking met de Parijse Zending en die kort tevoren haar zelfstandigheid had verworven.¹⁹ Men was “laatst-komer”, maar geloofde tegelijkertijd dat ‘de zending der oudere kerken nog een eigen inbreng heeft’ en, in het eigen geval, dat men juist van de Indonesiërs zoveel van hun kerkelijke zelfstandigwording had geleerd.²⁰ Maar om de Nederlandse Indonesië-ervaring zat de ÉÉC nu juist allerminst verlegen! En het duurde niet lang of de RvdZ moest aan teleurstellingen uiting geven.

In 1966 werd erkend: ‘Kameroen is een land met een harde bolster (...); het valt onze Nederlandse zendingsarbeiders niet mee om zich in deze voor de Nederlandse Zending nog slechts zo kort bekende wereld in te werken.’ De RvdZ ‘zou graag meer voorlichting over zijn missionaire zienswijze en de praktische consequenties daarvan voor alle betrokkenen (...) geven.’²¹ Maar ‘aan “partnership in obedience” zijn wij voorlopig nog niet toe’, verzucht het *Jaarverslag 1967*; want na een aantal jaren werken in Kameroen ‘gaan wij steeds meer ontdekken (...) hoe moeilijk het is zijn (...) samenleving te (...) begrijpen.’ En zo is er ‘af en toe kortsluiting (...) tussen de leiding van de kerk in Kameroen en ons in Oegstgeest.’²²

---

16 Volgens de in noot 5 geciteerde brief van Kotto aan de franse zendingsarbeiders had de SMÉP 38 erkende posten in de ÉÉC, waarvan een groot aantal al geruime tijd onbezet was. De oudere partner was in haar mogelijkheden beperkt, maar noch de ÉÉC noch de RvdZ wilden dat Nederlands zendingspersoneel in dienst van de SMÉP naar Kameroen zou gaan. Weliswaar had een Parijse zendingsdirecteur het contact tussen ÉÉC en NHK ingeleid, maar daarna heeft de SMÉP zich tegenover de RvdZ doorgaans zeer terughoudend opgesteld, zie Lagerwerf, *a.w.*, 56.

17 *Jaarverslag 1963*, 45. Deze toezegging kon in 1965 worden waargemaakt, *Jaarverslag 1965*, 45.

18 *Jaarverslag 1963*, 46-47. Deze constatering betreft ook Ghana en Nigeria, waar de RvdZ op vergelijkbare wijze vanaf 1960 naast een oudere zendingspartner is gaan werken.

19 ‘(...) zij zullen eraan moeten medewerken de kerk daar van den beginne als een zelfstandige kerk te bouwen.’ *Jaarverslag 1962*, 46. De ÉÉC was in 1957 autonoom geworden.

20 *Jaarverslag 1966*, 15. Volgens Lagerwerf wilde ‘Oegstgeest (...) haar grote en indringende ervaringen (“de klap op ons hoofd in Indonesië”) (...) in een tripartiet overleg met de ÉÉC [en de SMÉP] (...) inbrengen.’, *a.w.*, 56.

21 *Jaarverslag 1966*, 56.

22 *Jaarverslag 1967*, 14-15.

Behalve deze erkenning van onbekendheid en onbegrip, die al snel volgde op de jubel dat ‘beide geen vreemden voor elkander meer zijn’, had de kortsluiting nog een tweede oorzaak: als ‘missionair departement’ van de NHK was Oegstgeest, anders dan de SMÉP doorgaans, goed bekend met de ‘internationale, voornamelijk Engelssprekende zending’, met als gevolg dat ook de ÉÉC weinig vertrouwd was met beleidsbeginselen als “partners in obedience” en “joint action for mission”. Telkens nu wanneer de nieuwe Europese partner aan deze oecumenische concepten refereerde, bleek de ÉÉC dit op te vatten als bemoeienis van buiten en ‘terugkeer naar oude zendingsvoogdij. In de (...) jaren dat wij er nu werken is ons duidelijk geworden dat de herinnering aan de voogdij en de daaruit voortvloeiende bezorgdheid om eigen zelfstandigheid nog in zo’n grote mate de verhouding van kerk en zending, en dus ook die tot onze zending, bepaalt, dat we op een open en ontspannen samenwerking nog niet teveel mogen rekenen’ – stelde de RvdZ in 1968 vast.²³ De Hervormde zending had dus twee, haars inziens belangrijke, zaken in te brengen, maar kon deze aan de ÉÉC niet kwijt.

I.2. Een olifant in de achtertuin

Deze frustratie toonde zich met name in de medische sector. In 1966 uitte de RvdZ voor het eerst zijn zorgen ten aanzien van het kerkelijk medisch werk in Kameroen. Opnieuw droegen deze de sporen van zowel de eigen Indonesië-ervaring als van inzichten die binnen de Wereldraad van Kerken (WRK) en de Wereld Gezondheidsorganisatie (WHO) waren ontwikkeld. De ervaringscontext van de Nederlandse – en breder gesteld van de Engelssprekende – gedekoloniseerde wereld was dat de oude bedeling van door het Westen onderhouden zendingsziekenhuizen niet overdraagbaar was aan jonge kerken en dat deze daarom nieuwe vormen van gezondheidszorg met een missionaire en spirituele dimensie zouden moeten ontwikkelen. Daarvoor zouden de jonge kerken hun medische arbeid niet alleen onderling moeten coördineren, maar ook op de gezondheidsprogramma’s van de overheid moeten afstemmen, c.q. doen wat deze laatste (nog) niet deed.²⁴ In 1964 was in Tübingen een consultatie van de Lutherse Wereld Federatie gehouden, waaruit de *Christian Medical Commission* (CMC) van de WRK was voortgekomen, die zich speciaal ten doel stelde om de pas onafhankelijk geworden kerken door de dekolonisatie heen te helpen met nieuwe, authentieke vormen van gezondheidszorg. ‘Tübingen’ bracht naar voren het concept van *Heil und*

---

23 *Jaarverslag 1968*, 28-29. Vgl. Lagerwerf, *a.w.*, 57, over de NHK die, i.t.t. de SMÉP, ‘in sterke mate ingesteld [is] op de Wereldraad van Kerken.’

24 Van de jonge kerken worden ‘initiatieven gevraagd m.n. op het gebied van preventief werk en van samenwerking met andere protestantse kerken, de r.k. missie en vooral de regeringen, welke laatste uiteindelijk de arbeidsmogelijkheid der particuliere ziekeninrichtingen zullen bepalen.’ *Jaarverslag 1966*, 13.

Heilung, waarin medisch werk als een integrerend deel van het kerk-zijn werd gezien: genezing moet deel zijn van een algeheel herstel van gemeenschap, met God en de leefomgeving; de plaatselijke geloofsgemeenschap heeft daarin een rol als ‘genezende gemeenschap’. Op die manier krijgt lichamelijke genezing een spirituele dimensie en, omdat het plaatselijk-communautair gebeurt, ook een missionaire uitstraling. Concreet hield dit in dat de kerk het accent verlegde van het ziekenhuis naar lokaal werk, en (een deel van) haar geërfde medische instituten, die toch al boven haar draagkracht dreigden te gaan, overdroeg aan de overheid.²⁵ Zonder deze missionaire dimensie pleitte ook de WHO voor preventieve arbeid als noodzakelijk instrument van gezondheidszorg in de arme landen. De RvdZ had derhalve een duidelijke overtuiging, gebaseerd op oecumenische en mondiale inzichten, als ook op de eigen ervaringen in Indonesië, waar de overheid de zendingsziekenhuizen had overgenomen zonder hun kerkelijke karakter aan te tasten.

Maar hoe lag dit in Kameroen? Kotto onderkende het probleem, want hij placht te spreken van ‘de olifant die de zending in zijn achtertuin had achtergelaten’. Maar het werk moest gedaan worden.²⁶ De RvdZ, die zeer snel aan de aanvraag om gekwalificeerd medisch personeel had kunnen voldoen, zag echter zijn artsen overbelast raken en aan het missionaire aspect niet toekomen. Hij vroeg of zijn medisch secretaris, dr F.C. van der Horst, mocht komen om zijn opvattingen over kerkelijk medisch werk kenbaar te maken. Van der Horst had 30 jaren Indonesië-ervaring, inclusief samenwerking met regeringsinstanties, en vreesde dat een jonge, zelfstandige kerk de oude bedeling – de olifant! – niet zou aankunnen. Nu had de bijzondere geschiedenis van Kameroen²⁷ met zich meegebracht, dat de SMÉP in 1957 haar arbeid moest overdragen aan twee, confessioneel gescheiden kerken: de ÉÉC en de *Unie van Baptistenkerken* (UÉBC). Om het hele apparaat van medische en onderwijsinstellingen niet te hoeven verdelen werd een gezamenlijk beheersorgaan ingesteld, de *Conseil des Églises Baptistes et Évangéliques du Cameroun* (CÉBÉC), waarvan overigens de kerkleiders zelf het hoofdbestuur vormden. Aan deze CÉBÉC kwam Van der Horst de opvattingen van ‘Oegstgeest’ brengen. Deze werden uitgewerkt in een uit concentrische cirkels bestaand plan, onderbouwd met algemene maar ook op Afrika toegespitste argumenten.²⁸

---

25 Lagerwerf, *a.w.*, 79.

26 De ÉÉC erfde drie volwaardige ziekenhuizen (in Ndoungué, Bangwa en Fouban), een aantal dispensaires (w.o. te Mbô-Bafoussam, dat in 1970 tot een volwaardige ziekenhuis werd uitgebouwd) en de opleidingsschool voor verpleegkundigen ‘Emily Saker’ (in Douala), die al gauw werd gesloten om in 1970 als kinderkliniek te worden heropend. De opleiding vond voortaan in de ziekenhuizen plaats.

27 Zie mijn eerste artikel.

28 E.e.a. bij Lagerwerf, *a.w.*, 75-76. Het concentrische plan omvatte: 1. één goed uitgerust en geestelijk sterk opleidingsziekenhuis; 2. verspreide klinieken, met nadruk op moeder-en

Dit bezoek van de medisch secretaris heeft ‘de leiding van de CÉBÉC niet direkt tot andere gedachten gebracht (...)’ – constateerde Lagerwerf. Voor een goed begrip hiervan moet men weten dat de CÉBÉC – en daarin dus de ÉÉC-leiding – in die tijd niets had aan de modellen van de Engelssprekende wereld of van Indonesië: zij zat opgescheept met het Franse model, dat maar twee sectoren erkent, de publieke en de private, en de laatste als winstgevend beschouwt. Voor kerken die aanvullend naast de overheid optreden is in dit denken geen plaats: de neutraliteit van de staat betekent in Frankrijk dat hij voor alles zorgt wat de burger behoeft, zonder medewerking van particuliere instellingen w.o. kerken. In Kameroen duurde het tot 1973 voordat regeringsinstanties oog kregen voor wat de kerken op medisch gebied deden.²⁹ Samenwerking met de overheid en de aanbeveling om ziekenhuizen over te dragen, voelde men dan ook als bedreiging en terreinverlies. Het is de vraag of ‘Oegstgeest’ in de jaren zestig wel beseftte dat men modellen probeerde te introduceren die ontstaan waren in een geheel andere ervaringscontext. Daarbij kwam dat de Kameroenese overheid gedomineerd werd door Moslims. Het was voor de ÉÉC daarom niet aan de orde om samenwerking met anderen na te streven en het was teveel van haar verlangd om zich vrij te maken van wat Nederlanders als ‘prestige-zucht’ zagen, omdat ziekenhuizen en scholen eenvoudig nodig waren om enige maatschappelijke status en de eigen aanhang te behouden. Bovendien zou in een kerk, die gekenmerkt werd door een précair tribaal evenwicht, het concentrische model door zijn ingebouwde statusverschillen voedsel zijn voor regionale spanningen, nog afgezien van het feit dat in de CÉBÉC twee kerken met verschillende regionale en sociale achterbannen gedwongen waren één beleid te voeren.

De RvdZ vond het niettemin ‘een ernstige zaak dat de regering van Kameroen praktisch geen rekening houdt met het particuliere medische werk en de kerken

---

kindzorg en bedoeld als centrum voor allerlei lokaal werk; 3. ‘rural health centres’, in nauwe samenwerking met regeringsinstanties; 4. veel eenvoudig plaatselijk werk, dat de grenzen van de kerk overschrijdt en dus missionair is. De argumenten tegen (grote) ziekenhuizen waren: 1. de aan zulke instellingen inherente neiging tot uitbreiding maakt een Afrikaanse kerk steeds afhankelijker van het buitenland en tot een ‘Fremdkörper’ in de Afrikaanse gemeenschap; 2. enkel curatief werk remt de toestroom van zieken niet af; 3. ze dienen het foutieve doel van prestigeobject tegenover Missie en Moslims; 4. de zodoende in gang gezette kwaliteitsverhoging maakt de behandeling duur, waardoor de kerk haar roeping jegens de armen niet kan nakomen. Dezelfde prioriteiten werden in het *Jaarverslag 1971* (dat buiten het onderzoek van Lagerwerf viel) opnieuw genoemd: gemeenschapsgeneeskunde, samenwerking met de overheid, evangelische prioriteit voor de armen, wat impliceert: accentverlegging van ziekenhuis naar het dorpsniveau, van curatief naar preventief werk (omdat veruit de meeste ziekten ‘armoede-ziekten’ zijn) en inbinden van de prestige-zucht (14-19).

- 29 De regering legde een salarisregeling op volgens de normen voor winstgevende particuliere instellingen. Vooral in het voormalige Engelse West-Kameroen, dat tot de invoering van de eenheidsstaat in 1972 een eigen deelregering en budget had gekend, was de schok vanwege de miskennis van een kerkelijk-sociale sector in de maatschappij groot.

daarop nog weinig attent zijn.³⁰ Kritisch, en ook eisender, was men ten aanzien van de bestuursvorm: 'sinds onze zending verantwoordelijkheid had aanvaard voor een grotere bezetting met artsen en vroedvrouwen dan men daar ooit had gekend, werden de vragen naar de kwaliteit van de arbeid, naar zijn plaats in het geheel van het medische werk in Kameroen, naar de betrekkingen met de overheid, de vragen omtrent personeelsopleiding en personeelsbeleid, organisatorische en financiële verantwoordelijkheid etc. gesteld op een wijze, waarvoor de bestaande organisatie van de CÉBÉC niet berekend scheen. Haar traditionele visie op de toekomst van het medisch werk dacht vooral aan *uitbreiding* en wel vooral naar iedere streek waar christenen woonden. De vraag rees hoe lang wij van onze artsen mochten vragen dat zij zouden arbeiden in ondergeschiktheid aan een bestuur dat zeer weinig bevoegdheden aan de ziekenhuisdirecteuren had overgelaten, geen medicus onder zijn leden telde en de nieuwe grote problemen niet zag.' Daarom is er de noodzaak van doen te hebben met een soepel bestuur, 'waarin mensen betrokken zijn die in staat zijn op technisch, op personeels- en op geestelijk gebied leiding te geven'. De door de RvdZ beleden "partnership in obedience" betekent *in casu* 'dat de uiteindelijk verantwoordelijke jonge kerken [de artsen] in staat zullen stellen met een goed geweten op een relatief eenvoudig peil werkzaam te zijn en zullen voldoen aan hun wensen naar op dat peil optimale arbeidsmogelijkheden, vooral wanneer de kerkelijke organen zelf deze arbeidsmogelijkheden niet kunnen beoordelen'.³¹

De taal van deze jaarverslagen is overigens die van 'Oegstgeest' en niet die van de zendingsartsen ter plaatse. Dezen hadden niet alleen weinig boodschap aan de concepten die de Zending aanhing, zij voelden zich – evenals de andere zendingsarbeiders van de eerste periode – in sterke mate loyaal aan de ÉÉC en stelden zich bij momenten vrij op tegenover de opvattingen van het uitzendende orgaan.

Drie jaar later meende de RvdZ dat zijn overwegingen 'passen in een modern kader van denken, dat een aantal leidende personen in de huidige Kameroenese maatschappij niet vreemd is, maar de brede massa der bevolking in grote mate nog wel. De leiders van de CÉBÉC hebben met dit laatste rekening te houden (...)', zodat 'men van het huidige bestuur niet mag verwachten dat het zicht heeft op de vragen die vanuit de snelle ontwikkelingen op medisch-technisch gebied voortvloeien (...). Op eigen gezag zag men de uitgezonden artsen en vroedvrouwen onder zware spanningen staan, omdat zij op de moderne ontwikkelingen wilden inspelen als ook het kerkelijk arbeidskader serieus

---

30 *Jaarverslag 1966*, 14.

31 *Jaarverslag 1966*, 14. Van de artsen werd gezegd dat zij 'toch reeds moeten aanvaarden in hun ziekenhuizen niet alle personele en materiële hulpmiddelen te hebben, die hun in de rijkere landen ten dienste zouden staan'!

nemen.³² ‘Oegstgeest’ stelde, met andere woorden: 1) de bestuursvorm van het medisch werk is inadequaat en de bestuurders zijn incompetent, waardoor onze artsen niet met een goed geweten kunnen werken; 2) het is aan de ÉÉC daaraan iets te doen, daartoe verplicht de haar met ons verbindende “partnership in obedience”; 3) wij willen een bekwame gesprekspartner voor alle door ons gestelde vragen en aangedragen inzichten. Opmerkelijk is hoe deze toon in de jaarverslagen van de tweede helft der zestiger jaren afsteekt tegen de op andere bladzijden klinkende oproep tot bescheidenheid. Immers, ‘aan “partnership in obedience” zijn wij voorlopig nog niet toe!’ Tegenover het handelen van de kerkleiding, dat ‘heel anders [is] dan wij hadden verwacht en juist geacht’, werd toegegeven dat ‘wij stellig (...) een onbegrip [tonen], dat haar het hoofd doet schudden.’³³ Opvallend is ook de inconsequentie om enerzijds met ‘Tübingen’ de kerkelijke integratie van de, beperkt te houden, instellingen van ziekenzorg te bepleiten en anderzijds een veel grotere zelfstandigheid voor de zendingsartsen tegenover een onoordeelkundig geacht bestuur van kerkelijk verantwoordelijken te verlangen! ‘Oegstgeest’ voelde de contradictie in zijn verlangen naar een consensus in het medische beleid ook wel toen het in 1968 de ‘structurele onvrijheid van een arm land tegenover een rijk’ erkende: ‘Tegen een partner die financieel onafhankelijk van ons is kunnen we makkelijker uitspreken wat we op ons hart hebben dan tegen een arme die ons geld of onze mensen behoeft. Desondanks blijkt het in een aantal landen mogelijk dat de inheemse kerk met haar buitenlandse partners geregeld van gedachten wisselt over het zendingswerk in dit land (...) In Kameroen is de zelfstandigheid nog te weinig een vanzelfsprekende zaak dan dat men aan deze samenwerking reeds toe is.’³⁴ De wens om noodzakelijk geachte veranderingen in Kameroen te bevorderen stond dus tegenover het besef dat dit land, en bijgevolg de RvdZ in zijn samenwerking met de ÉÉC, daaraan nog niet toe was. Tegelijk speelde ‘Oegstgeest’ door het hoofd dat deze veranderingen elders wél mogelijk gebleken waren. Daarmee belandde de RvdZ op twee sporen, die vanuit een ethiek der verantwoordelijkheid een contradictie in zijn beleid zouden brengen.

I.3. Tussen vrees voor paternalisme en voor ongewenste ontwikkelingen

Terwijl ‘Oegstgeest’ enerzijds moest toegeven nog weinig van Kameroen te hebben begrepen, hield het aan de andere kant vast aan de grote oecumenische concepten van “partnership in obedience”, van de onderlinge gelijkheid van alle kerken in de éne wereldwijde zendingsopdracht³⁵ en van ‘Heil und Hei

---

32 *Jaarverslag 1969*, 91v.

33 Zie hierboven blz. 18 en noot 22.

34 *Jaarverslag 1968*, 28.

35 Sinds 1969 vertaalt de RvdZ de grondgedachten van de Wereldzendingsconferentie van Mexico-1963 voor zichzelf aldus: ‘In de zending neemt de NHK deel aan Gods opdracht aan de wereldwijde kerk om, overal waar mensen wonen, het Evangelie te verkondigen en aan

lung' in het medisch werk, overtuigd dat deze spoedig toch ook in Kameroen te realiseren zouden zijn en dat men zulks als partner diende te bevorderen. Het betrof immers niet de particuliere opvattingen van een Nederlandse zendingsinstantie! Lagerwerf vat terecht samen 'dat Oegstgeest (...) op grond van de partnership-in-obedience-formule een hartelijke samenwerking meende te mogen verwachten, waarin plaats zou zijn voor intensief overleg over het uit te stippelen beleid en met zo mogelijk inbreng van haar deskundigheid; ook al was zij er zich van bewust nieuwkomer te zijn.'³⁶

Van haar kant wenste de ÉÉC een minimale bemoeienis van haar NH partner en stelde zij dat 'missionair beleid onze eigen zaak en niet die van Oegstgeest is.'³⁷ Toen Kotto in 1978 terugzag op de eerste tien jaren van de samenwerking karakteriseerde hij deze als een tijd waarin zijn kerk nog weinig eigen kader bezat en noodgedwongen veel aan de zendingarbeiders moest overlaten. Over selectie en opleiding had zij geen zeggenschap. Hij gaf de voorkeur aan mensen die geen Indonesië-ervaring hadden en onbevangen tegenover de werkelijkheid van Kameroen zouden staan.³⁸ Maar ook al hadden dezen geen ervaring, krachtens hun opleidingsniveau – overigens door de ÉÉC verlangd! – pakten zij de hun toegestane ruimte om veelal naar eigen inzicht aan hun arbeid vorm te geven. Dit gold in beperkte mate voor de predikanten en theologische docenten, omdat deze in een samenwerkingsverband met gelijkwaardigen stonden; het gold vooral voor de medici en landbouwkundigen, die bovendien voor hun werk omvangrijke externe subsidies wisten te verkrijgen. Dynamisch en initiatiefrijk als zij waren, zetten zij met goedkeuring van de ÉÉC overal uitbreidingen in gang: zeker in de zin van preventief werk en het brengen van primaire gezondheidszorg (vaccinaties, hygiënische en voedingsvoorlichting) vanuit het ziekenhuis naar de dorpen in een wijde regio rondom, maar ook in uitbreiding van het ziekenhuis zelf met nieuwe en gespecialiseerde afdelingen. Vanuit Nederland was via de lijn ICCO-RvdZ voor zulke projecten ruim overheidsgeld te verkrijgen. Aan het eind van het eerste decennium van de samenwerking had de ÉÉC haar medische infrastructuur belangrijk zien groeien: in Douala was door zendingartsen een kinderkliniek opgezet, terwijl de bouw van een groot kerkelijk ziekenhuis in voorbereiding was. In Ndoungué was een

---

de consequenties ervan gestalte te helpen geven in het leven van mens en maatschappij.'

36 *A.w.*, 94 en 45.

37 Lagerwerf meldt dit als een uitspraak uit 1968, *a.w.*, 52.

38 Uittaling van Kotto tegenover schr. De eerste vijf medici en twee predikanten, die op zeer korte termijn beschikbaar konden worden gesteld, waren verlofgangers uit Indonesië die, vanwege de politieke problemen rondom Nieuw Guinea in 1961-62, niet konden terugkeren. Vanaf 1963 trad een lichte toename van zendingarbeiders aan voor wie Kameroen de eerste missionaire ervaring overzee was. Het hinderde Kotto ook dat de toenmalige Afrika-secretaris van de RvdZ, J.M. Hoekstra, geboren en getogen in Ned.-Indië, Kameroen vaak met Indonesië vergeleek.

boerderijschool gestart. In al deze instellingen hadden, in Kameroenese ogen jonge, Nederlanders de leiding.³⁹ Nederlanders leverden een belangrijke bijdrage: zij hadden onwillekeurig veel invloed en bepaalden de stijl van werken, niet in de kerkelijke gremia maar wel in een deel van de instellingen, de ‘oeuvres’. Het is niet verwonderlijk dat Nederland als partner buitengewoon werd gewaardeerd, temeer daar de uitgezonden van de RvdZ en van andere hulporganisaties zonder uitzondering bekwaam en toegewijd hun werk deden. Wel moest de ÉÉC erg aan de Nederlanders en hun manier van werken wennen en ‘menigmaal maakten allerlei op zich goed bedoelde initiatieven van Nederlandse zijde – zowel van zendingsarbeiders als secretarissen – een voor Afrikanen wat onbesuisde en te weinig met de Kameroenese situatie rekenende indruk’. Toch hebben, in de optiek van Kotto in 1971, juist de zendingsarbeiders ertoe bijgedragen dat beide partners zich, gezien hun verschillen in culturele achtergrond en missionaire opvattingen, in geduld en broederlijke correctie leerden oefenen.⁴⁰ De ÉÉC was zóór met hen ingenomen
.....

II. De periode van toenemende fricties (1972-1980)

II.1. Invloed en macht van de Nederlandse uitgezonden

In de jaren 1973-1975 maakte de generatie van zendingsarbeiders uit het decennium van de eerste liefde plaats voor een nieuwe lichter. Over vrijwel de gehele breedte van de inzet van de RvdZ traden opvolgers aan. Na een conflict onder het Franse personeel kwam eind 1972 het ziekenhuis van Mbô, dat vanwege de nabijheid van de snel groeiende stad Bafoussam belangrijk werd, onder leiding van een Nederlandse zendingsarts, die een reorganisatie en uitbreiding ter hand nam. Begin 1974 werd het nieuwe, met Nederlandse subsidie gebouwde ziekenhuis in Bonaberi, een voorstad van Douala, geopend; hier gingen twee zendingsartsen werken. Vier van de vijf CÉBÉC-ziekenhuizen⁴¹ stonden onder leiding van een arts van ‘Oegstgeest’. De behoefte aan artsen groeide dermate, dat in 1973 ook drie Duitsers werden aangetrokken.⁴² Een voormalig ressortspredikant, intussen gepromoveerd op de

---

39 Eind 1971 stonden in vier van de vijf ziekenhuizen of klinieken artsen van ‘Oegstgeest’ aan de leiding. Ook de Theologische School en de Boerderijschool in Ndoungué werden door zendingsarbeiders bestuurd. In de ÉÉC gold men tot 40 als ‘un jeune’.

40 *Jaarverslag 1971*, 74.

41 Vanwege het ‘plaatje’ dat naderhand belangrijk wordt, worden de lokaties nog even op een rij gezet: van Zuid naar Noord zijn het: Bonaberi (met Douala een dubbelstad vormend aan de Wouri), Ndoungué (12 km van Nkongsamba), Bangwa (het oudste ziekenhuis in een concentratiegebied van de SMÉP, dat nu minder bevolkt raakt), Mbô (voor de twee grote en dynamische bevolkingscentra Bafoussam en Bandjoun goed bereikbaar) en Fouban (de centrale plaats van de regio Bamoun). Behalve Bonaberi bedienen ze bovendien uitgestrekte plattelandsgebieden door een netwerk van polikliniekjes.

42 Dezen worden geleverd door de interkerkelijke hulporganisatie *Dienste im Übersee* (DÜ) en niet krachtens een relatie van de ÉÉC met een Duitse ‘Landeskirche’. De ÉÉC weet echter

geschiedenis van de ÉÉC, werd belast met de leiding van de afdeling voor christelijke educatie en bereidde de opening van een vormingscentrum in Bonaberi voor. In de jaren 1973-1975 stonden invloed en macht van de Nederlandse zendingsarbeiders op een hoogtepunt. Maar tegelijkertijd werd op de synodes van deze jaren een groeiende weerstand tegen hun positie en initiatieven voelbaar en ging de ÉÉC de leiding meer in eigen hand nemen en eigen kader ontwikkelen.⁴³ 'Er waait nu een wind van verandering en vernieuwing over de Afrikaanse kerk. Deze doet van dag tot dag meer haar wil blijken om weer baanbreker, gangmaker en ontwerper van structuren te zijn die allerlei ontplooiing moeten begunstigen.'⁴⁴ Deze kentering stond niet los van een aantal gelijktijdige veranderingen in het wereldzendingklimaat, waaraan ik zoveel aandacht wil geven als voor het verstaan van de relatie van de ÉÉC met de NHK nodig is.

II.2. CÉVAA, Moratorium en Afrikanisering

a) In 1971 werd de relatie tussen de SMÉP en de uit haar arbeid voortgekomen kerken ingrijpend veranderd: het zendingsgenootschap ging deel uitmaken van een missionaire gemeenschap van gelijkwaardige lidkerken onder de naam van *Communauté Évangélique d'Action Apostolique* (CÉVAA). Deze structuurverandering was ingeleid door het experiment van multiraciale zendingséquipes, een van grote visie getuigend initiatief van Kotto, die vervolgens ook op de transformatie van de SMÉP aandrong met een beroep op Jesaja 54: 2: 'Vergroot de ruimte in uw tent, de wanden van uw woning moeten wijd zijn opgezet, wees er niet zuinig mee.' De nieuwe structuur werd die van een 'ronde tafel', waaromheen de aangesloten kerken zich zetten om alle voor hun apostolaire taken ingebrachte hulpbronnen in gemeenschappelijk overleg te verdelen. Hierdoor moest een einde komen aan het eenrichtingsverkeer en de daarmee verbonden invloed van de gever op de ontvanger. Het was voorts de concrete vertaling van de in New Delhi (1961) beklonken verlegging van de missionaire actie van genootschap naar kerk, en van de in Mexico (1963) geformuleerde universele zendingroeping.⁴⁵ De RvdZ was als orgaan van bijstand van de NHK reeds voluit kerkelijk; tot aanschikken bij een

---

wel zo'n kerk, nl. de Westphälische Landeskirche, voor zich te interesseren, maar daar komt alleen geld vandaan. Het is mogelijk dat de ÉÉC-leiding deze Duitse hulp ook zocht als tegenwicht tegen de massieve Nederlandse aanwezigheid.

43 Door de voorbereiding van een nieuwe en meer Afrikaanse kerkorde, die de centrale leiding over het kerkelijk leven in de verschillende regio's en over de 'oeuvres' (de diaconale en educatieve instituten) bedoelt te versterken, en door een meerjarenplan voor aanvullende opleidingen vast te stellen.

44 'Un vent de changement et de nouveau souffle sur l'Église africaine aujourd'hui. Cette dernière affirme chaque jour un peu plus sa volonté de reprendre son rôle d'avant-garde, de promoteur et de créateur de structures qui favorisent l'épanouissement de l'être dans toutes ses dimensions.' Jean Dihang, 'L'Église au tournant', *Flambeau* 43 (1974) 156.

45 Zie mijn 'Het model van de CÉVAA', *Wereld en Zending* (1994, 1) 16-23.

multilateraal verband is het echter nooit gekomen en daardoor bleven de handicaps van het bilaterale de relatie ÉÉC-RvdZ belasten.⁴⁶

b) Het lag voor de hand dat deze CÉVAA en haar Afrikaanse lidkerken stelling zouden nemen t.o.v. de in Lusaka (mei 1974) geuite onomwonden oproep tot het stopzetten van de financiële en personele hulp van haar buitenlandse relaties, het geruchtmakende *moratorium*.⁴⁷ Deze optie stond in feite haaks op de grondgedachte van de CÉVAA, die terstond in september een consultatie belegde in Lomé. Daar werd het moratorium-voorstel gerelativeerd tot ‘een mogelijke weg in bepaalde gevallen’. Het goede ervan was dat het stimuleerde om ingeslepen assistentie-patronen ter discussie te stellen en na te gaan waar deze verlamdend werkten. Het appèl achter de moratorium-oproep was in feite ‘het appèl om eindelijk gebruik te maken van de rijkdommen van de eigen cultuur en om de machtsproblemen die daarbij in de weg staan eerlijk onder ogen te zien.’⁴⁸ Vanuit Kameroen werd voordien al kritisch gereageerd.⁴⁹ De ÉÉC sprak van ‘le bien fondé du moratoire’, maar ging vooralsnog onverminderd door met het aanvragen van predikanten en artsen. De synode

---

46 Lagerwerf wijst er in haar conclusies op, dat het achterwege blijven van multilaterale betrekkingen in de zin van een centraal fonds het door ‘Oegstgeest’ zo gewenste partner-overleg in de beleving van de ÉÉC de geur van ‘bevoogding’ deed behouden en dat ‘haar beroep op het WAvK-concept als onterecht moet worden aangemerkt’, omdat in dit concept ‘broederlijke samenwerking en overleg (...) is voorbehouden aan multilaterale structuren en betrekkingen’ (a.w., 98v). In 1979 constateerde een zojuist teruggekeerde zendingsarbeider in een pertinente notitie voor de Raad: ‘De bilaterale relatie tussen ÉÉC en NHK belemmert een open discussie over het aan de orde zijnde basisprobleem’, t.w. dat ‘Elke poging van de NHK om het uitgangspunt van deze [de door haar tot dusver gesteunde] projecten en het ter beschikking stellen van personeel aan de orde te stellen, door de ÉÉC kan worden uitgelegd als een ingrijpen van buitenaf in haar beleid als autonome kerk, als een poging om via het dichtdraaien van de geldkraan Europese gezichtspunten aan de ÉÉC op te dringen.’ Z.i. ‘(...) kan in een multilaterale situatie, waarin ook de financiële verantwoordelijkheid gezamenlijk wordt gedragen, de basisvraag beter aan de orde komen (...)’ (Raadsstuk X986/79). Het is overigens de vraag of de ÉÉC een aansluiting van de NHK bij de CÉVAA prettig gevonden zou hebben, omdat zij de tot dusver voor haar alleen beschikbare middelen dan met anderen zou hebben moeten delen! Voor de RvdZ is deze aansluiting nooit aan de orde geweest aangezien praktisch al zijn andere relaties daar toch buiten zouden blijven.

47 Zie hierover L.A. Hoedemaker, “Protestantse stemmen in het moratoriumdebat – een selectie”, *Wereld en Zending* 4/6 (1975) 419-441. Lusaka was in 1974 de plaats van de assemblée van de Conférence des Églises de Toute l’Afrique (CÉTA), meer bekend onder de Engelse afkorting AACC.

48 Hoedemaker, a.w., 424-27. Z.i. ging het in Lusaka meer om het op gang brengen van een proces van bewustwording in de Afrikaanse kerken dan om autonomie en breuk zonder meer. Over de invloed van de conferentie van Bangkok-1973 op het moratorium-doel, zie *Ibidem*, 422v en *Jaarverslag 1974*, 15.

49 Aaron Tolen, “Le moratoire: un dangereux bluff ou un engagement décisif”, *Flambeau* 43 (1974) 178-182. Waar het document van Lusaka stoutmoedig riep dat, wanneer als gevolg van het moratorium ‘veel bestaande structuren van onze kerken in elkaar zakken, God daarvoor gedankt moet worden’ omdat ‘ze dan ook nooit hadden moeten worden opgericht’, bekritiseerde Tolen de lichtvaardigheid ervan: ‘Fermer, ou provoquer la fermeture de ces services (en hij noemt wat in Kameroen allemaal op dat moment van buitenaf werd gesteund), même au nom des idées prétendument nobles, est un acte irresponsable et dangereux.’ (180).

van 1978 besloot het moratorium alleen dan toe te passen, wanneer het de eigen ontwikkeling zou bevorderen. De ÉÉC mikte op een geleidelijke overname van de leiding in de 'oeuvres'. Door deze keuze leidde ertoe dat een Afrikaanse stijl van werken en leidinggeven zich 'kruipenderwijs' breed begon te maken en dit leidde tot fricties met de Nederlandse zendingsarbeiders.

c) In 1975/76 werden voor het eerst vier Kameroenese artsen in dienst genomen, terwijl drie andere, door de kerk zelf uit 'haar zonen' geselecteerd, in opleiding waren.⁵⁰ De leiding van twee ziekenhuizen, Bonaberi en Mbô, en die van de Theologische School te Ndoungué ging over in Kameroenese handen, enkele jaren later ook die van de boerderijschool.

In 1977 vierde de ÉÉC haar 20-jarige zelfstandigheid en daarmee haar volwassenheid. Zij gaf zichzelf een nieuwe kerkorde, die gekenmerkt werd door een presidentieel regime (evenals in de staat) en een centralistische leiding. Het moderamen zat voortaan vijf jaar i.p.v. drie, en elk lid kreeg een welomschreven bevoegdheidsgebied. Zo ging de tweede vice-president ('laïc') over alle 'oeuvres', die twee jaar later aan de CÉBÉC werden onttrokken ('le désengagement').⁵¹ De zich snel ontwikkelende 'oeuvres' vormden een steeds zwaardere last voor de kerk en de leiding wist deze lastenverzwaring amper met een overdachte beleidsbepaling vóór te blijven.⁵² Doel van de nieuwe kerkorde was tevens: regionalistische tendensen en het achterhouden van quota tegen te gaan; anders gezegd: de eenheid in de ÉÉC te versterken.

II.3. Moeilijkheden en spanningen in de samenwerking

Er werd reeds op gewezen dat de zendingsarbeiders de kern van de problematiek vormden. Begin 1978 was deze van zodanige aard dat de synode van de ÉÉC besloot tot een gesprek van haar moderamen met de zendingsarbeiders – alléén met de Nederlandse!⁵³ Hun onvrede, in alle

---

50 Men weet dat deze eersten mogelijk 'passanten' zijn met uiteenlopende motivatie, maar wil kennelijk toch een begin maken met de Kameroenisatie, *Not. Raadsverg. 16/6/1977*, 3.

51 Dit 'désengagement' betekende terugtrekking en plaatsing onder direct, eigen beheer van de ÉÉC. De CÉBÉC kon niet worden opgeheven omdat de regering haar wenste te handhaven. Gezegd moet worden dat de UÉBC begonnen was met eigen oeuvres te stichten. In Douala stond de kinderkliniek 'Emily Saker' op Baptistengrond; zij moest worden prijsgegeven; over Bonaberi ontspan zich een eindeloze eigendomsdiscussie tussen de ÉÉC en de UÉBC. De overige 4 ziekenhuizen lagen in zo evident ÉÉC-gebied dat zij moeilijk aan deze kerk betwist konden worden. Voor Bonaberi bleef de CÉBÉC-structuur gelden. De vice-president 'laïc', die zelf geneesheer-directeur van Mbô was, zwaaide meer en meer de scepter over de ziekenhuizen die de ÉÉC zich geheel had toegeëigend. Deze splitsing tussen Douala en de rest deed Kotto in 1985 tot schr. zeggen, dat 'le désengagement' een vergissing was geweest. Zie hieronder III.5.a.

52 *Jaarverslag 1977*, 62-65.

53 De *Not. Raadsverg. 11/10/1979* spreken van 'een explosie van ongenoegen van zendingsarbeiders, zij het niet alleen Nederlandse zendingsarbeiders.' Deze explosie plus de "wandelingverhalen" van de zendingsarbeiders na afloop van het gesprek met het moderamen (april 1978 te Fouban) waren voor 'Oegstgeest' de aanleiding om 'met spoed een delegatie van vier personen' naar Douala te sturen (4).

werksoorten, betrof het gebrek aan communicatie met de kerkleiding en met de plaatselijke Kameroenese chefs: besluiten, ook hun werkzaamheden aangaande, werden zonder overleg genomen; zij voelden zich onzeker over wat van hen verwacht werd en hadden geen aanspreekpunt, waar zij hun vragen en bezwaren tegen het (b.v. financiële) beheer konden neerleggen. Nu alom over nieuwe en “volwassen” verhoudingen tussen de Afrikaanse kerken en de zendingsinstanties werd gesproken moest – zo meenden zij – de kerkleiding ook de verantwoording nemen om hen met duidelijkheid en toegankelijkheid te omringen.⁵⁴ De zendingsarbeiders vonden tijdens een gesprek met het moderamen in Foumban wel enige respons bij de nieuwe predikant-leden Ch.E. Njiké (secretaris) en M. Lamere (eerste vice-president), maar kregen de indruk dat een serieuze behandeling van hun klachten werd geblokkeerd door Kotto, de president van de kerk. Hoewel het delegatie-bezoek van 1978 zijn aanleiding vond in deze moeilijkheden, is het opmerkelijk dat besloten werd ‘om het verslag van de samenspreking in Foumban eerst later als richtlijn voor het gesprek te gebruiken’.⁵⁵ Dit stelde de zendingsarbeiders hevig teleur, omdat zij meenden dat ook ‘Oegstgeest’ onvoldoende voor hen opkwam. Van enige resultaten hebben zij – naar hun zeggen – niets kunnen merken.

Als oorzaken van deze spanningen in de samenwerking werden van weerskanten signaleerd:

Deze zendingsarbeiders behoorden tot de post-1968 generatie. Zij hebben tijdens hun studie de democratiseringsgolf meegemaakt en kenden een grote behoefte aan directe participatie. Zij waren gewend geraakt aan openheid in beleidsaangelegenheden hun positie en werk betreffende, en aan recht op inspraak. Zij verwachtten die na ‘Bangkok’ en ‘Lusaka’ ook in de ÉÉC aan te treffen en wel uit hoofde van de hun toevertrouwde taak en niet als vrucht van eerst te verwerven vertrouwen. Aan ÉÉC-zijde waren juist centralisatie en hiërarchisering van het bestuur toegenomen. Er deden zich in 1977 en 1978 drie openlijke conflicten voor die zendingsarbeiders ertoe brachten voortijdig ontslag te vragen. Het eerste speelde zich af tussen een tot dan toe in de ÉÉC zeer gewaardeerde zendingspredikant, die naar de Theologische School was overgeplaatst, en het Uitvoerend Comité over onwelkome examenuitslagen.⁵⁶ Ver

---

54 Een herhaalde klacht van de theologen was dat zij niet tot de vergaderingen van het Uitvoerend Comité en van de synode werden toegelaten, iets dat – naar zij ten onrechte meenden – vroegere zendingsarbeiders wel was vergund. Zij zagen over het hoofd dat b.v. schr. uitsluitend op grond van zijn functie van directeur van de École de Théologie met adviserende stem aan deze vergaderingen mocht deelnemen. Van een vanzelfsprekende deelname van uitgezonden en aan de kerkelijke vergaderingen was in feite al sinds 1966 geen sprake meer. Toen al was de vraag "willen wij ze nog?" gesteld n.a.v. de moord op twee zendingsarbeiders van de SMÉP (sept. 1965 in Bangangté, nabij Bangwa). De zendingsarbeiders maakten hun klachten eerst duidelijk aan een in 1977 (20 jaren ÉÉC-autonomie!) op bezoek gekomen moderamenlid van de NH synode.

55 *Delegatie-verslag 1978*, 2.

56 *Jaarverslag 1976*, 43 noemt ‘(...) deze overplaatsing o.i. onvoldoende gerechtvaardigd (...)’.

volgens weigerden twee artsen van Ndoungué om van verlof terug te keren zolang een als algemeen arts onbekwame Kameroenees er werkzaam bleef.⁵⁷ Tenslotte hing ook de voor het vormingscentrum in Bonaberi (zie hierboven II.1) aangezochte predikant al spoedig zijn lier aan de wilgen, omdat er géén plan voor dit centrum was; bovendien had hij geen vertrouwen in zijn jonge Kameroenese collega.⁵⁸ Tot drie keer toe gaf dus een Nederlandse zendingsarbeider te kennen zó niet verder te willen en deze confronterende houding legden zij al na een korte werkperiode aan de dag.

Deze incidenten illustreren dat in de tweede helft van de jaren-70 de Nederlandse zendingsarbeiders in een sterke verwachting van gelijkwaardige samenwerking binnen een geëmancipeerde Afrikaanse kerk uitgingen en tot een niet-directieve rol bereid waren; dat zij echter spoedig teleurgesteld raakten over het gebrek aan begeleiding en duidelijkheid van de zijde van de leidinggevendenden inzake hun werk, en bovendien over de kwaliteit van hun Kameroenese collega's, die zij in collegiaal, professioneel of moreel (financieel!) opzicht beneden de maat vonden.⁵⁹ Met andere woorden: zij wilden graag anders opereren dan hun 'bazige' voorgangers, maar stootten zich aan het idee dat de leiding in haar strategie en personele beleid niet de juiste keuzes maakte. Moesten zij dan toch hun mond houden en volgzaam zijn? Was men "missionnaire" of "mercenaire" (huurling): iemand die participeert aan de

---

In een gesprek van de betrokken zendingsarbeider met de VVS op 21/9/1976 vielen hardere woorden: 'M. heeft voorkeur voor ressortswerk, maar vindt dat de beslissing van de kerk niet gebruuskeerd moet worden.' Hij stelde daarop: 'Indien in deze vanuit Nederland een harde lijn zou worden gevolgd, zou dit onherroepelijk tot een breuk leiden [sic].' Het verslag vervolgt: 'Hij deelt de mening niet, dat het nu maar eens op zo'n breuk zou moeten aankomen.' In het licht van de ontwikkelingen in de jaren-tachtig is het opmerkelijk dat het ongehoorden in 'Oegstgeest' over de interne beslissingen van de ÉÉC kennelijk al zo groot was dat door de dagelijkse zendingsleiding een breuk overwogen werd. Het conflict van M. met het Uitvoerend Comité wordt genoemd in *Not. AS 11/8/1977*. De betrokken zendingsarbeider nam de annulering van de examenuitslagen zó hoog op dat hij om overplaatsing naar ander werk vroeg.

57 'Oegstgeest' overreedde hen om toch terug te gaan, maar bereikte dat één van hen overgeplaatst werd naar Bonaberi. Toen hij daar naderhand deze arts weer als collega kreeg, bood hij voortijdig zijn ontslag aan, wat door de RvdZ uit respect voor zijn persoonlijke motieven geaccepteerd werd. De Kameroenese arts kreeg ook door zijn onkunde zulke problemen met het verplegend personeel en de Nederlandse geneesheer-directeur dat deze de ÉÉC-leiding tot zijn vertrek wist te bewegen. De man was een familielid van Kotto en zijn aanstelling in Ndoungué in 1976 bracht een evenwicht onder de eerste groep van vier Kameroenese artsen tussen de Sawa's (bewoners van de kuststrook) en de Bamiléké's, wier gebied daarop aansluit. Er moest dus echt wel wat mis zijn om hem te kunnen ontslaan!

58 Deze, een begaafde student uit Ndoungué, had op mijn voorstel stages in andere vormingscentra in Afrika mogen lopen. De zendingsarbeider verbleef van sept. 1976 tot april 1979 in Kameroen; aanvankelijk bereid voor een werkperiode van 8 jaren wilde hij zijn werk al in dec. 1978 opgeven.

59 Schr. heeft dit bij herhaling vernomen van de docenten aangaande hun directeur en van de vormingspredikant over zijn medewerker. Het probleem van de artsen met de incompetente collega was uiteraard acuter omdat het soms om mensenlevens ging.

missie van een zusterkerk, of slechts is ingehuurd voor een bepaalde taak?⁶⁰ Het evaluatierapport-‘Noordwijk’ typeerde deze ‘jongere’ zendingsarbeiders als degenen die, op voet van gelijkheid met de Kameroenezen staande, menen ‘wederkerig alles te moeten kunnen en mogen zeggen’ en die de verantwoordelijkheid bij de Kameroenese leiding leggen; de ‘oudere’ generatie daarentegen als mensen die zich erg voorzichtig opstelden, veel ruimte lieten voor wat Afrikaans-eigen was, maar zich daarbij ook wel eens t  bezorgd en daardoor bevoogdend hadden getoond. Het gevolg was dat deze jongere zendingsarbeiders ‘in denken, voelen en handelen (...) meer uitgesproken westers’ overkwamen dan hun voorgangers.⁶¹ De NHK/RvdZ-delegatie van 1978 ontving dan ook vragen naar het ‘Afrika-gehalte’ van de zendingsopleiding: werd daarin wel gewezen op de veranderde rol van de zendingsarbeider en de hiërarchische besluitvorming in de   C? Konden ze zich – zeker in de aanvang – niet wat kalmer en begripvoller opstellen? Ook stoorden de Kameroenezen zich aan de Nederlandse hebbelijkheid om bij een probleem of een aanvraag aan (lager geplaatste) belanghebbenden kopieën rond te sturen: dit soort openheid maakte op de kerkleiding de indruk ‘van het plaatsen van zekeringen rond een procedure of project’ en dus van ‘inmenging’.⁶² De Nederlandse delegatie opperde om een deel van de opleiding naar Kameroen te verleggen.⁶³

II.4. Het beleid van ‘Oegstgeest’

De jaarverslagen van de RvdZ van 1973 en 1974 weerspiegelen de invloed van de wereldzendingsconferentie van Bangkok op de beleidsbepaling, terwijl die van 1976 en 1977 opnieuw worstelen met de gang van zaken in de medische zending. Die van 1978 en 1979 besteden uiteraard aandacht aan de beide gesprekken op hoog niveau (Douala en Noordwijk), maar tonen ook wat in aansluiting bij WAvK de droom van de RvdZ is.

a) Aan de Bangkok-conferentie ontleende men de opdracht om werk en verhoudingen tot andere kerken te laten bepalen door de signalen die om

---

60 Het woordspel-onderscheid tussen "missionnaire" en "mercenaire" werd gemaakt in een notitie ‘Enkele gedachten over de plaats van de Nederlandse zendingsarbeider in de  glise Evangélique du Cameroun’, *Raadsstuk 11/10/1979*.

61 ‘Rapport betreffende voorbereiding en verloop van de Kameroen-consultatie van 18-24 september 1979 te Noordwijk’, *Raadsstuk X74/80*, 4. Oud-zendingsarbeiders verbaasden zich met bevriende kerkleiders over de ‘drammerigheid’ onder de nieuwe generatie, een generatie die juist door ‘Oegstgeest’ soms zeer nadrukkelijk bij de   C werd aangeprezen.

62 *Idem* 6. Dit verwijt aan de Zending klonk eveneens t.t.v. de crisis van 1985/86 (zie hieronder blz. 49 en noot 124). Dezelfde klachten werden door Kotto tegenover een bezoekend oud-zendingsarbeider geuit, *Not. AS 20/4/1978*.

63 *Delegatie-verslag 1978*, 4; *Not. Raadsverg. 11/10/1979*. Dit denkbeeld werd in 1987 herhaald. Bij mijn weten is het ooit toegepast bij een Nederlandse hoogleraar voor de faculteit van Yaoundé, maar meer omdat deze als docent vanwege de   C ging werken in een interkerkelijk verband.

‘wederkerigheid’ en ‘onderlinge aanvulling’ riepen en dus een grotere bescheidenheid t.a.v. de inbreng van het Westen bepleitten: Westerse missiologie en ontwikkelingstheorieën mochten nimmer bepalen ‘wat elders missiologisch relevant of geboden is’ noch wat ‘in Afrika tot werkelijke ontwikkeling strekt.’ Toch betekende dit geen terugtrekking, want ‘geen land zou het moeten wagen om uitsluitend zelf vast te stellen wat binnen zijn grenzen om correctie en ontwikkeling vraagt. Evenzeer vergist een kerk zich wanneer zij, onafhankelijk van *samenspraak* met *en broederlijk vermaan* van medechristenen elders, zicht op haar taak in de maatschappij denkt te kunnen krijgen’ (cursivering van mij, JR). Gelukkig zag het er ook niet naar uit dat de Afrikaanse kerken ‘de relaties met de Europees/Amerikaanse kerken willen verbreken. Wel wijzen zij op grondige wijzigingen in de verhoudingen en op de noodzaak, dat ook Afrikanen een plaats krijgen in de missionaire arbeid van de kerken in het Westen zelf.’⁶⁴ Het jaar daarop stelde de RvdZ dat het moest komen tot ‘een volwassen verhouding tussen de kerken’ en dat dit kon door ‘de wederzijdse inzet om deel te nemen aan de zending van Christus in de wereld. *Daarop mogen en moeten we elkaar ook bevragen*’ (cursivering van mij, JR). Wat dan weer werd belemmerd door cultuurverschillen, financiële afhankelijkheid en historische banden.⁶⁵ De Zending hield dus, ondanks de bereidheid om de stem van Afrikanen veel sterker te laten gelden dan voordien, vast aan haar rol in ‘samenspraak en broederlijk vermaan’ en meende dat haar Afrikaanse partners die rol, ondanks reële belemmeringen, krachtens beider deel aan ‘de zending van Christus’ ook zouden moeten erkennen (evenals wij andersom!).

Deze kijk op het zendingswerk vond zijn onderbouwing in het project *Wederkerige Assistentie van Kerken in Missionair Perspectief*, dat in 1977 werd afgerond. Hierin waren principes ontwikkeld van geestelijke gelijkwaardigheid tussen kerken uit de eerste en de derde wereld en van uitwisselbaarheid van wat zij elkaar ten dienste van elks missionaire roeping te bieden hadden. Gehoopt werd met name, dat ‘geestelijke’ assistentie vanuit derde wereld-kerken zou opwegen tegen ‘materiële’ en deskundighedsassistentie vanuit de eerste.⁶⁶ Een weerslag hiervan leest men in het *Jaarverslag 1978*. Hierin worden bepleit: gelijkwaardigheid, leren delen in elkaars overvloed en respecteren van elkaars inzichten. De spanning tussen geveer en ontvanger, die er zeker is, moet worden opgeheven in een gezamenlijk overleg over wat hier en ginds missionaire opdracht is. ‘Het moeilijkste deel van deze oefening is dat wij als Nederlandse kerk ook moeten

---

64 *Jaarverslag 1973*, 17.

65 *Jaarverslag 1974*, 11v.

66 1977 was ook het jaar van het interkerkelijke project ‘Zending in Nederland’, waarbij een visitatie-team van kerkelijk-betrokkenen uit de hele wereld gevraagd werd een kritische doorlichting van ons kerkelijk leven en bedrijf te leveren.

leren ontvangers te zijn.⁶⁷ De Raad had in 1975 als prioriteit vastgelegd ‘het bevorderen van de zelfstandigheid van zusterkerken’. Maar, zo geeft men toe, ‘(...) het zijn onze prioriteiten, niet geformuleerd in overleg met de kerken overzee.’⁶⁸ Ten aanzien van de ÉÉC constateert de Raad teleurgesteld, dat ‘de ontmoetingen van 1977 en 1978 niet gebracht hebben waar wij op hoopten: meer wederkerigheid in onze relaties en meer overleg over de missionaire opgaven die we gezamenlijk zouden kunnen uitvoeren.’ Daardoor is de assistentie eenzijdig gebleven en is er ‘te weinig uitwisseling van ideeën.’⁶⁹ De doelstelling van het bevorderen van zelfstandigheid kwam de RvdZ in deze periode na door het beschikbaarstellen van beurzen: voor de opleiding van theologische docenten voor Ndoungué en de faculteit van Yaoundé⁷⁰, terwijl ook voor de versterking en centralisatie van de administratie in de ziekenhuizen beurzen werden aangeboden. In 1977 boog de Raad zich over de vraag wat men kon doen ‘voor het toekomstig aantrekken van Kameroense artsen binnen de kerkelijke ziekenhuizen (...)’⁷¹

b) Waar de RvdZ de ÉÉC o.a. op wilde aanspreken was het gevaar dat de kerkelijke medische zorg voor de armen te duur zou worden, waarover de Raad zich al lang bezorgd gemaakt had. Het – overigens door ‘Oegstgeest’ vurig verlangde – overleg met regeringsinstanties resulteerde in 1973 in het opleggen van salarisverhogingen en kwaliteitseisen. De kerkelijke ziekenzorg trok door haar kwaliteit de nieuwe rijken aan en de kerk stond bloot aan ‘een verleiding waartegen men niet altijd weerstand kan bieden.’ Gezien het feit dat 80% van de bevolking op het land woonde, was Community Health geboden. Dan moet de RvdZ echter ook de hand in eigen boezem steken: wij droegen zèlf direct en indirect (via ICCO en subsidies van de Nederlandse overheid) enorm bij aan de uitbouw van grote instituten en zo aan de kloof tussen deze en de gemeenten!⁷² Het aantal artsen steeg van veertien in 1973 naar zeventien in 1976. Toch besloot de Raad om ‘voort te gaan met steun aan het medische werk in Kameroen, waarbij wel werd aangedrongen op een gedecentraliseerde dienstverlening en meer experimenten op het gebied van “community health”’.

---

67 *Jaarverslag 1978*, 14v.

68 Een prioriteit van de ÉÉC: het opzetten van winstgevende projecten ter versterking van de eigen financiële basis, werd door de RvdZ afgewezen omdat hij vreesde dat daarvoor geen bekwaam management aanwezig was, *Ibidem* 17.

69 *Jaarverslag 1978*, 13.

70 Tweemaal studeerde in Montpellier een tweetal a.s. docenten, telkens een Sawa en een Bamiléké, tot 1983; in dat jaar promoveerde te Leiden de huidige president van de ÉÉC, Joseph Mfochivé, toen bestemd voor de post van hoogleraar voor Yaoundé; terwijl in 1984 in Antwerpen een predikant voor kerkelijk sociale arbeid in Douala afstudeerde (*cum laude*).

71 *Reisverslag H.J. Middelkoop en Not. Raadsverg. 16/06/1977*.

72 *Jaarverslag 1973*, 49.

De voortgaande uitbreiding van perifere klinieken vond men in elk geval conform de nieuwe theorieën.⁷³

In 1977 besteedde de Raad twee van zijn vergaderingen aan de vragen rond het goed recht van de voortzetting van de medische zending: er bleken zulke divergerende standpunten te bestaan dat geen besluiten werden genomen. De landen waar de RvdZ kerken steunde bij hun medische arbeid waren ook te verschillend dan dat vanuit Oegstgeest een algemene beleidslijn werd ingesteld. Er bestond wel een consensus dat overal ter wereld de overheid de primair verantwoordelijke instantie was voor de gezondheidszorg en dat de jonge kerken zich met hun medisch werk daarnaar moesten richten. Dat betekende dat zij een aantal van hun ziekenhuizen moesten overdragen en in het algemeen voor de eigen centra genoeg nemen met de status van klein districtsziekenhuis, met nadruk op preventief werk en Community Health Care. Verschil van mening openbaarde zich doordat sommigen het bestaan van kerkelijke ziekenhuizen duchtten als een factor die de overheid afhield van het aanvaarden van haar verantwoordelijkheid, terwijl anderen het voortbestaan ervan toejuichten omdat ze een modelfunctie konden hebben als laboratoria van ethische reflectie op nieuwe technieken en de verdeling van middelen.⁷⁴ Wij zagen onder I dat een dergelijke visie op overdracht aan de regering in de gezondheidszorg geënt was op een dominant Angelsaksisch model dat tot 1973 in Kameroen in het geheel geen opgeld kon doen. Maar ook daarna niet. De besluiten t.a.v. Kameroen die de Raad geformuleerd had op basis van de aanbevelingen van medisch secretaris Middelkoop, die deze gedaan had op grond van zijn reis, sloten dan ook nauwelijks aan bij bovengenoemde opties: zij beoogden 1) de opbouw van een Kameroenees artsenbestand, 2) de bouw van drie centra voor moeder- en kindzorg, en 3) de hogere opleiding van een lokale administrateur.⁷⁵ Van de dan pas aangetreden tweede vice-president ('laïc'), dokter Tchakouté, kreeg Middelkoop de indruk dat hij het medisch werk binnen het raam van de kerk en haar diaconale roeping wilde houden en een trouw kernbestand aan artsen en verplegers opbouwen, maar vooralsnog perifeer werk en Community Health op de lange baan schoof. Middelkoop oordeelde dat in de actuele fase van de Kameroenisatie de buitenlandse artsen nog een te machtige groep vormden om een rustige discussie over een koerswijziging in het medische beleid te kunnen voeren.⁷⁶

---

73 *Jaarverslag 1976*, 46. De kloof was drievoudig: 1) de salarissen van het medisch personeel verwijderden zich op grote schaal van die van de andere kerkelijke werkers; 2) de uitbouw van de instellingen maakte het voor de kerk steeds moeilijker om ze te besturen – een zorg die in het *Jaarverslag 1977* opnieuw geuit werd (63); 3) hun modernisering vergrootte de afstand tot de plattelandsgemeenten die buiten de moderne geldeconomie stonden. Dit riep de vraag op wat aan deze medische zorg nog christelijk was (48).

74 *Jaarverslag 1977*, 15v.

75 *Not. Raadsverg. 16/6/1977*, 5.

76 *Reisverslag Middelkoop 1977*, 4.

II.5. Het experimenteren met ‘samenspraak en broederlijk vermaan’

Zoals gezegd was tot het bezoek van de NHK/RvdZ-delegatie aan Kameroen in mei 1978 ‘met spoed’ besloten naar aanleiding van de onrust onder de Nederlandse zendingsarbeiders en het nagenoeg ontbreken van goede communicatie tussen hen en de ÉÉC. Tegelijk ging ‘Oegstgeest’ ervan uit dat beide partners al langer behoefte hadden aan periodieke wederzijdse ontmoetingen.⁷⁷ De samenspraak in Douala was bedoeld om deze ontmoetingen op gang te brengen. De teleurstelling van de RvdZ over het z.i. weinige gezamenlijke overleg werd reeds genoemd. Maar teleurstelling was er ook aan Kameroenese zijde: men had de indruk dat ‘het wederzijdse vertrouwen plaats had gemaakt voor een wantrouwen in elkaars bedoelingen (...)’ en dat dat vertrouwen was veranderd in de zorg dat ‘de samenwerking gedoemd was te stranden in meningsverschillen en conflicten, waaraan dikwijls misverstanden of gebrek aan voldoende informatie ten grondslag lagen.’⁷⁸ Naast het benoemen van twaalf samenwerkings-stoornissen werden zes concrete afspraken gemaakt op het gebied van nieuwe instructies voor zendingsarbeiders en wederzijdse informatievoorziening; tenslotte werd besloten dat de eerste ‘echte samenspraak’ in 1979 in Nederland zou plaatsvinden.

Na alle deining en gesprekken van 1977 en 1978 bestonden bij de diverse participanten tamelijk hoge verwachtingen van het *Colloque van Noordwijk* van 18-24 september 1979: dit zou nu de test worden van ‘volwassen verhoudingen’ en van ‘de zendingsarbeider-nieuwe stijl’. Nooit eerder waren zoveel personen bij voorbereiding en verloop van een week van overleg met een partnerkerk betrokken, wat de Kameroenese delegatie een gevoel van ongelijke verhoudingen bezorgde. Hoewel de Raad de eerste dag had gereserveerd voor een gesprek ‘van kerk tot kerk’ in aanwezigheid van een aantal moderamenleden van de synode, het vervolg van het programma leidde ertoe dat de Kameroenezen zich toch weer afgescheept voelden met mensen van de Zending: functionarissen en oudgedienden. De zittingen werden gepreiedeerd door twee leden van de Raad, zelf voormalige Kameroengangers, en niet door de praeses of de secretaris-generaal van de synode.⁷⁹ De vorm van

---

⁷⁷ *Not. Raadsverg. 11/10/1979, 4.*

⁷⁸ *Delegatie-verslag 1978, 3.*

⁷⁹ Hoewel het secretariaat van de RvdZ er wel op bedacht is geweest om op het gevoelige punt van gelijkwaardigheid de ÉÉC tegemoet te komen met de aanwezigheid van leden van het moderamen van de synode en het gesprek met dezen door de delegatie zeer werd gewaardeerd, was het niettemin gênant dat juist de praeses en de secretaris-generaal ontbraken, eerstgenoemde vanwege ‘een afgesproken bezoek aan gehandicapten’ (alsof hier niet zou gelden ‘de gehandicapten hebt gij immers altijd bij u, maar ons hebt gij niet altijd’) en de S.G. door een verblijf buitenslands. De nu hoogste-in-rang onderstreepte bovendien

het 'colloque' is naderhand voorwerp van veel kritiek geweest en de ÉÉC voelde er eigenlijk niet meer voor.

Op de tweede dag werd onderhandeld over de zendingsarbeiders in de missionaire opdracht van de ÉÉC: op de vraag of er 'werkelijk sprake kan zijn van gelijkheid tussen Kameroenese en buitenlandse predikanten?' werd geantwoord, dat in de ÉÉC ook niet alle predikanten gelijk waren en dat men van buitenlanders discretie en bescheidenheid verwachtte; maar 'tact en discretie zijn nu bepaald niet de sterkste punten van de Hollanders.' In de culturele bagage van de huidige zendingsarbeider zaten: 1) democratisering, 2) gevoeligheid voor de verhouding arm-rijk, en 3) efficiency. Van ÉÉC-zijde werd gesteld: de kerk heeft een oriëntatie en kan die niet op elk moment bijstellen, omdat er een buitenlander komt die over het werk andere ideeën heeft. Deze moet zich neerleggen bij de gang van zaken, tot het moment waarop geëvalueerd wordt. Nu willen zij vaak op stel en sprong het maximum realiseren van wat zij voor juist en doelmatig houden.⁸⁰

Vervolgens werd de plaats van de 'oeuvres' in het getuigenis van de ÉÉC besproken. De medisch secretaris van de Raad stelde de verlegging van de aandacht van het dure ziekenhuis naar goedkope vormen van plattelandsgezondheidszorg aan de orde. Weer was het 'Oegstgeest' dat meende zijn partner, de ÉÉC, belerend te moeten confronteren met mondiale inzichten: thans met 'Primary Health Care', die door de WHO in 1978 gelanceerd.⁸¹ De ÉÉC antwoordde dat in het huidige Kameroen de dienst van de kerk in de gezondheidszorg nog volstrekt niet gemist kon worden, ondanks de organisatorische moeilijkheden. De regering stond sluiting van kerkelijke ziekenhuizen niet toe, maar subsidieerde ze ook nauwelijks. Daarop legde de medisch secretaris een gedetailleerd plan voor van een structuur voor reflectie over het kerkelijk medisch werk en voor doeltreffend overleg met 'Oegstgeest' daarover. Doel was: een efficiënte en deskundige discussie ter fine van beslissingen door de kerkleiding. Dit voorstel was géén voorwaarde voor verdere medewerking. De ÉÉC antwoordde dat er als gevolg van het besluit tot 'désengagement' nu eerst zonder inmenging van buiten over de integratie van alle 'oeuvres' in de ÉÉC en daarbij passende structuren nagedacht moest worden; zij vroeg de RvdZ om geduld. Niettemin zegt het *Jaarverslag 1979* op volhardende, ja dreigende toon: 'Gezamenlijk overleg over een te voeren beleid moet mogelijk zijn, anders kan zinvolle assistentie eenvoudig niet meer

---

dat hij 'voor deze ontmoeting één dag van zijn vakantie had opgeofferd' – een typisch voorbeeld van botte Nederlandse 'openheid'. Tijdens een afsluitende, informele ontmoeting van de delegatie met oud-Kameroengangers stelde één van hen de vraag of de president van het land nog lang aan de macht zou blijven. Antwoord: 'C'est une question à la hollandaise' - zoiets vraagt in het openbaar alleen een Nederlander!

⁸⁰ *Not. Raadsverg. 11/10/1979 bijl. 1* (verslagdeel 19.09).

⁸¹ Zie hiervoor J.N. Breetvelt, P.F.C. van der Hoeven en A. Papineau Salm, 'Kerk en Gezondheidszorg in de Derde Wereld', *Allerwegen 14/2* (1983).

worden gegeven.⁸² Voorts is aangedrongen op overleg bij (over-)plaatsingen van artsen; dit hield verband met nieuwe persoonlijke moeilijkheden in de samenwerking met een Kameroenese arts.⁸³ De delegatie heeft om drie nieuwe artsen gevraagd. Op dit verzoek kon de RvdZ slechts op termijn en via een noodvoorziening ingaan.⁸⁴

Overzien wij de gevoerde discussie over het medisch werk dan is duidelijk dat vooralsnog de ontwikkelingen in de ÉÉC en de bijdrage vanuit Nederland ver verwijderd bleven van de door de RvdZ aangehangen theorie en geuite wensen. Aangaande de zendingsarbeiders werd a) besloten dat de ÉÉC voor nieuwkomers een introductieprogramma zou uitwerken en een begeleider aanstellen, en b) een ‘statut des envoyés’ vastgesteld. In dit statuut was nadrukkelijk opgenomen dat elke zendingsarbeider in het overleg over zijn (over-)plaatsing zal worden betrokken.

Het *Colloque van Noordwijk* geeft te zien dat de meeste moeilijke en hangende kwesties openhartig besproken zijn. Dit ‘zakelijke’ overleg was geheel volgens de wens van de RvdZ. Toch waren achteraf de meningen van de deelnemers zeer verdeeld en reeds tijdens de consultatie liet het moderamen van de ÉÉC blijken dat het iets anders had verwacht.⁸⁵ In de volgende jaren werd het geheel duidelijk dat deze vorm van overleg niet was bevallen.⁸⁶ Dezerzijds kon de vraag niet worden ontlopen, waarom de president, dr Kotto, niet met zijn bestuur was meegekomen.⁸⁷ Omdat hij zich niet aan de in Noordwijk gemaakte

---

82 *Jaarverslag 1979*, 12.

83 Een zendingsarts te Bonaberi ‘is door diverse persoonlijke mutaties in zeer moeilijke omstandigheden geraakt. Dit zal worden besproken met de ÉÉC-delegatie. Geen bezwaar tegen een definitieve overplaatsing naar Ndoungué’ (*Not. VVS 18/04/1979*). NB Ndoungué had een Nederlandse geneesheer-directeur. Het alternatief voor de betrokkene was een vervroegde terugkeer.

84 Eind 1979 werd aan de ÉÉC meegedeeld dat de RvdZ wel voor artsen kon zorgen maar dat dit geen echte zendingsarbeiders waren. Ze konden via Memisa worden uitgezonden met een OPIT-suppletie-contract. De ÉÉC antwoordde geen bezwaar te hebben tegen de dienst van artsen die minder kerkelijk gebonden waren. (*Not. VVS 18/12/1979*). Hieruit blijkt hoe hoog de nood in Kameroen was en hoezeer ‘Oegstgeest’ (toen nog) de ÉÉC en de overblijvende artsen te hulp wilde komen (zie *Jaarverslag 1979*, 29). De inschakeling van OPIT legde nieuw dynamie onder de relatie RvdZ-ÉÉC, omdat deze organisatie vooraf een kwaliteitsbeoordeling wenste van het ziekenhuis waarheen de voor haar rekening uitgezondene ging. ‘Oegstgeest’ kreeg er, naast de moeilijke werkverhoudingen met sommige Kameroenese artsen, een argument bij om overleg over eventuele overplaatsingen te verlangen, wat ging botsen met de autoritaire gezagsuitoefening van de vice-president ‘laïc’.

85 Zie boven blz. 15 over het besluit tot deze evaluatie en *Raadsstuk X74/80*, 3. Dit vermeldt als uiterste opinies: ‘zeer bevredigend’ en ‘zinloos’. De notulen van de Raadsvergadering van 11/10/1979 vermelden tegenstrijdige reacties van de ÉÉC-delegatie op ‘Noordwijk’: daaronder was de klacht dat zij een overmacht aan, ook wisselende, Nederlandse deelnemers tegenover zich hadden gehad.

86 *Reisverslag secretarissen medische zending en financiën maart 1981* en *Not. Raadsverg. 14/05/1981*.

87 De delegatie van de ÉÉC bestond uit de vier overige leden van het moderamen. Naar

afspraken gebonden achtte, miste het colloque feitelijk van meet af aan de status die beide partijen beoogd hadden.

Welke verdere lering heeft de RvdZ voor zijn samenwerking met de ÉÉC uit dit ‘colloque’ getrokken? Ik laat de in de evaluatie gedane aanbevelingen m.b.t. interne procedures achterwege⁸⁸ en beperk mij tot de zaken die betrekking hebben op de samenwerkingsrelatie:

a) bij de deelnemers van de RvdZ dwongen de openheid en moed van de ÉÉC-delegatie groot respect af: zij traden alle, ook de lastige, vragen van Nederlandse zijde open tegemoet, deelden de besluiten en beleidsvoornemens van hun kerk mee, noemden eerlijk waarover nog geen reflectie had plaatsgevonden en gaven duidelijk aan waar de RvdZ begrip en geduld zou moeten opbrengen. Het is tot een echte ontmoeting gekomen.⁸⁹

b) de RvdZ heeft beseft dat de ontwikkelingen in het gebied van de ÉÉC zó stormachtig en in een zó ongelijk tempo verliepen, dat het ondoenlijk was om ‘het’ beeld van de ÉÉC in een rechtlijnig beleid om te zetten. Gebrek aan informatie en vooral aan inzicht leidde ertoe dat vaak verkeerd op elkaar werd gereageerd.⁹⁰

c) de RvdZ heeft erkend dat de ÉÉC met recht uitzag naar uitgezonden die bereid waren de eerste tijd met geduld zicht op hun taak te verwerven; zij dienden te beseffen dat zij binnen een bepaald kader werkten en, als zij door ongeduldig of ontactisch optreden brokken maakten, de gevolgen vooral zouden terugvallen op de kerk, die per saldo volop deel had aan de grote sociale spanningen van het land. Als een zendingsarbeider toch in een situatie belandde waarin hij tegen zijn gewonnen inzichten zou moeten ingaan, diende hij met tact de juiste personen op de juiste wijze aan te spreken.⁹¹

d) in de vigerende Nederlandse arbeidscultuur stond ‘Oegstgeest’ voor de opgave zendingsarbeiders te werven en hun hun taak ginds zo nauwkeurig mogelijk te schilderen. Daarom was het verheugend dat nu een ‘statuut voor uitgezonden’ was overeengekomen met zekeringen m.b.t. hun plaatsing of overplaatsing. Het medisch secretariaat, dat enige tijd niet actief was geweest

---

verluidt had Kotto tegen hen gezegd dat zij maar moesten gaan maar dat hij zich niet door die Nederlanders de les wilde laten lezen. Het Evaluatie-rapport oppert dat het was omdat Kotto door de NHK op hem gelijk niveau ontvangen wilde worden en niet door ‘Oegstgeest’. Pas eind 1982 zei Kotto aan de Afrika-secretaris de structuur van de NHK begrepen te hebben en in te zien dat de RvdZ géén zendingsgenootschap-oude-stijl was.

88 *Raadsstuk X74/80*, 15. In de evaluatie werd de aanbeveling gedaan om met het moderamen van de synode een ‘taakverdeling tussen de synode en de RvdZ in de relaties met kerken overzee’ te bespreken en te bezien hoe deze ‘zo goed mogelijk duidelijk gemaakt kan worden, vooral wanneer het gaat om een sterk hiërarchisch gestructureerde kerk’. De RvdZ heeft zich desondanks steeds op het standpunt gesteld, dat de ÉÉC de NH structuur met een orgaan van bijstand voor de zending en overzeese relaties net zo goed had te accepteren als hij de hunne.

89 *Not. Raadsverg. 11/10/1979*, 6 en 9v.

90 *Idem*, 3.

91 *Idem*, 11v.

in het rekruteren van artsen omdat hun plaatsing niet bespreekbaar was, verwachtte dat het 'statuut' daarin verbetering zou brengen.⁹²

Aan het eind van de fase van de toegenomen fricties, die mede een gevolg waren van turbulente maatschappelijk culturele ontwikkelingen zowel in Nederland als in Kameroen en van veranderingsprocessen in de oecumenische verhoudingen, leek, met 'Noordwijk' achter de rug, de RvdZ nog goede redenen te hebben om aan de visie op zijn missionaire samenwerkingsrelatie met de ÉÉC in de volgende termen vast te houden:

Wij erkennen elkaar dan als gelijkwaardig, wij erkennen dat we elkaar moeten laten delen in onze overvloed en wij hebben tevens respect voor elkaars inzicht. De spanning, die zo gemakkelijk ontstaat tussen geveer en ontvanger zal niet verdwijnen, maar zal zich richten op een met elkaar overleggen over welke de evangelische opdracht in ieders situatie is. Het verschil in inzicht, dat mede bepaald wordt door de eigen situatie waaruit ieder denkt, zal niet verdwijnen maar het zal misschien wel plaats maken voor een wat vrijmoediger delen van onze overvloed. Het nader gesprek zal dan ook echt moeten plaatsvinden en zal de essentiële vragen niet mogen ontlopen.⁹³

III. Crisis en hernieuwing van de relatie (1981-1990)

III.1. Oeningen en aarzelingen na 'Noordwijk'

Zoals in de inleiding is opgemerkt, begon de derde periode met uitsluitend artsen als zendingsarbeiders. Begin 1980 waren er vijf, maar als gevolg van het in Noordwijk overeengekomen 'statut des envoyés' had 'Oegstgeest' via een andere organisatie nog twee artsen beschikbaar gesteld. Alle overige zendingsarbeiders waren teruggekeerd en niet vervangen. Het verslag van de RvdZ over 1982/1983 confronteerde de lezer echter opeens met een danig verstoorde relatie tussen de RvdZ en de ÉÉC en het zal hier blijken dat met name 1983 cruciaal is geweest.⁹⁴

Omdat 'Noordwijk', zoals wij zagen, niet bevallen was kreeg deze vorm van samenspraak geen vervolg in Kameroen. Er gingen twee nieuwe functionarissen op bezoek: in maart 1981 de medisch secretaris en in november 1982 de Afrika-secretaris.⁹⁵ De ÉÉC liet blijken meer prijs te stellen op frequente bezoeken: 'Oegstgeest' moest liever langs komen om over de problemen te praten dan epistels sturen, die 'vaak theoretisch en directief overkomen'. Opmerkelijk is de uitspraak van de eerste vice-president, ds M.

---

92 *Idem*, 15. Ik wees hierboven al op de haast waarmee 'Oegstgeest' nog in 1979 twee artsen wierf (noot 84).

93 *Jaarverslag 1978*, 15.

94 De RvdZ heeft vanaf 1980 tweejaarlijkse verslagen uitgebracht; dat over 1980/1981 is het meest summier verslag dat ooit is verschenen en bevat niets over de relatie met de ÉÉC.

95 In 1979 was H.J. Middelkoop (voor Afrika) opgevolgd en m.i.v. 1982 kwam een voormalig ressortspredikant in Kameroen op de plaats van J.M. Hoekstra. Aangaande de laatste waren de verwachtingen bij de ÉÉC voor de verbetering van de relatie hoog, *Reisverslag Kameroen nov.-dec. 1982*, 18.

Lamere: 'als je regelmatig komt heb je het recht, zelfs de plicht, om eerlijk met ons mee te praten over onze kerk.' Genoemde functionarissen kregen hernieuwde klachten over de zendingsarbeiders: zij vormden een 'bedreigende groep'; gewend aan inspraak legden de zendingsartsen een 'dominante houding' aan de dag, in plaats van 'met veel takt en voorzichtigheid te manoeuvreren binnen de ÉÉC'. Vanwege de bestaande gevoeligheden dienden zij bij problemen 'het conflictmodel te vermijden'. Geklaagd werd over het feit dat de zendingsarbeiders naar huis lange klaagbrieven schreven over een gebrek aan opvang en dat ze de bestuurlijke top aanklachten i.p.v. hun regionale begeleiders om raad en steun te vragen. Ook irriteerde het dat ze vooraf een precieze taakomschrijving wens-ten: konden ze niet gewoon komen, zodat we hen leren kennen en dan hun mogelijke bijdrage m.b.t. tot onze behoeften samen kunnen bekijken?⁹⁶ Weer werd gevraagd om tijdens de opleiding aan deze noodzakelijke attitude aandacht te geven.

a) De bezoekreis van de medisch secretaris concentreerde zich op het praktisch en economisch functioneren van de ziekenhuizen en dat is in de aanbevelingen terug te vinden. Niettemin was zijn doel ook om 'gezien de verslechterde relatie met de ÉÉC (...) te polsen welke mogelijkheden er nog lagen om op een wat prettiger wijze als kerken met elkaar om te gaan.'

Op grond van zijn inspectie van het medisch werk legde de medisch secretaris aan de Raad een opmerkelijk voorstel voor: het aantal Nederlandse artsen op korte termijn en voor een periode van 3 à 4 jaar uit te breiden van zeven tot elf: de werkdruk was zo groot en armslag om tot een reorganisatie van de hele ziekenhuissector te komen zo nodig, dat de RvdZ òf tot deze uitbreiding moest besluiten òf beter deed al zijn artsen voortijdig terug te halen.⁹⁷ De Raad besloot tot de voorgestelde uitbreiding 'met de kanttekening dat dit slechts verantwoord is wanneer een hoeveelheid additionele voorwaarden scherp gesteld worden en als prioriteit aan de orde komen in het gesprek tussen hier en daar.' Hiermee werd bedoeld de voortgaande discussie over de toekomst van het medische werk, de invoering van één financieel lichaam voor alle ziekenhuizen en een ondersteunende begeleiding van de uitgezonden, steeds jonge, artsen.⁹⁸ *Met dit besluit heeft de RvdZ de voortgezette dienst van zendings-(en eventueel buitengewone) artsen op een verplichtende wijze gebonden aan de realisatie van een niet-aflatend gesprek over het medische beleid van de ÉÉC – en dus van een competente en gezaghebbende instantie binnen die kerk! – en van een*

---

⁹⁶ *Reisverslag Kameroen nov.-dec. 1982*, 8v.

⁹⁷ Het voorstel luidde: 'òf de artsen die er nu zijn terugroepen, òf uitbreiden van 7 tot 11 zendingsartsen om daarmee de rust en de ruimte te kunnen scheppen voor een discussie in de ÉÉC over wat de toekomst van het medisch werk moet worden.' *Not. Raadsverg. 14/5/1981*, 55.

⁹⁸ *Idem*, 58.

*centraal financieel-administratief orgaan – een ‘directie’.*⁹⁹ Dit bepaalde in de eerstvolgende jaren het beleid van de Raad jegens de ÉÉC en dwong dat, naar mijn inzicht, in een keurslijf. Toch had de medisch secretaris bij de besluitvorming duidelijk gezegd dat er geen garantie was dat bij uitbreiding van zeven naar elf de zo gewenste beleidsdiscussie inderdaad op gang zou komen. Ook had hij gewezen op de inherente spanningen tussen belangen die het medisch werk moeilijk hanteerbaar maakten: de voorgestelde centralisatie van het beheer en de vorming van één economische directie vroeg van de afzonderlijke geneesheer-directeuren een deel van hun macht en toegang tot de financiën prijs te geven.¹⁰⁰

b) Mij beperkend tot de kernkwesties die de relatie belasten, ontleen ik aan het verslag van het eerste bezoek van de nieuwe Afrika-secretaris aan de ÉÉC dat inmiddels door de extra maatregelen van ‘Oegstgeest’ het aantal Nederlandse artsen gestegen was tot negen: vijf zedingsartsen en vier die via andere organisaties waren aangetrokken. Zijn rondgang langs de vijf ziekenhuizen leidde de Afrika-secretaris tot de ‘navrante’ conclusie ‘dat het juist de twee door Kameroenese artsen geleide ziekenhuizen waren, waar iets ernstigs mee aan de hand was en dat de door Nederlandse artsen geleide ziekenhuizen goed blijken te (kunnen) lopen.’ En hij voegde daaraan toe: ‘Vanwege het gevaar van beschuldiging van racisme is het aanpakken van deze zaak nog delicaat’.¹⁰¹ Niettemin werd afgesproken dat de RvdZ in 1983 een accountant zou sturen ter controle van de financiën van alle ziekenhuizen.¹⁰²

Wat de relatie betreft schortte het dus niet aan bereidheid tot overleg en tot acceptatie van de inbreng van de RvdZ. Wij hebben meermalen gezien dat dat nu juist voor de RvdZ de ware invulling van (eerst) ‘partnership in obedience’ en (later) ‘volwassen verhoudingen’ was. Het was blijkbaar de Nederlandse

---

99 ‘Oegstgeest’ bekostigde de zevenjarige studie in Frankrijk tot de hoogste graad in ‘management’ voor de CÉBÉC-ziekenhuizen van een (oud-)verpleger van Ndoungué maar lid van de UÉBC. Men hoopte vurig het medisch werk hiermee van die deskundige centrale leiding te voorzien die men zelf voor zo noodzakelijk hield. De man kon om kerkpolitieke redenen uiteindelijk alleen in Bonaberi (waar ÉÉC en UÉBC immers nog samenwerkten en ruzieden!) aan de slag komen, zie verder blz. 47 en noot 121.

100 *Idem*, 57.

101 *Idem*, 12. Een ijlings gerekruteerde zedingsarts heeft het ziekenhuis van Bangwa, waar sinds 1973 geen Nederlander meer had gewerkt, in een recordtijd schuldenvrij weten te maken! De problemen lagen in Bonaberi, waar grote sommen gelds en medicamenten verdwenen (zie III.2), en in Mbô, waar de beide Nederlanders vroegen om overplaatsing vanwege het onmogelijke leiderschap van dokter Tchakouté, die als baas van alle ‘oeuvres’ zijn eigen chef was en bovendien lid van het moderamen, zodat niemand ergens tegen zijn handelingen kon appelleren. Zie hieronder blz. 42 en noot 108. Zie ook blz. 43.

102 *Idem*, 16. Bij contract RvdZ-ÉÉC werd de opdracht van de accountant als volgt geformuleerd: ‘la vérification financière et le contrôle des procédures de l’administration de tous les hôpitaux de l’ÉÉC (...)’.

vorm die aanstoot gaf: de confrontatie met een breed front van kritische deskundigen zoals in Noordwijk, en de belerende, hoekige toon van de correspondentie. Al in 1978 was geconstateerd dat de manier waarop Nederlanders het Frans hanteerden daar vaak een onbedoelde hardheid in legde: de Nederlandse behoefte om bovenal duidelijk te zijn pakte kwetsend uit!

Wilde de ÉÉC dus liever geen ‘colloque’, ze was wel genegen om in 1983 een synodale delegatie naar Nederland te laten uitnodigen. Deze is in oktober drie weken geweest en het was beslist een zeer geslaagd bezoek.¹⁰³ Hoewel de opzet was ‘diepere kennismaking’ met de NHK en niet ‘zaken doen in het kader van de relatie (...)’, is er in de Afrika-sectie van de Raad wel een gesprek over de relatieproblemen geweest. De delegatie vroeg opnieuw om geduld. Zelfs werd in principe een ‘colloque’ voor 1984 in Kameroen afgesproken. Bij terugkomst in Kameroen rapporteerde de delegatie aan de synode: ‘de betrekkingen tussen beide kerken zijn niet slecht’.¹⁰⁴

III.2. Toespitsing van de problemen

In Bonaberi, dat in het kader van de uitbreiding van zeven naar elf artsen een Nederlands artsenechtpaar had ontvangen, werd de situatie voor de directeur bedreigend toen de man, een chirurg, constateerde dat op grote schaal medicijnen en instrumenten verdwenen. Hij verzocht in 1982 ‘Oegstgeest’ om voor rekening van de Raad te mogen bijbestellen, daar hij anders niet werken kon. ‘Oegstgeest’ was hiertoe bereid, ter wille van de ziekenzorg in Douala en van haar uitgezondene, maar stelde de voorwaarde dat de geneesheer-directeur de bestelling zou bevestigen. Daarmee moest deze in feite zijn slechte beheer erkennen. De chirurg had ook problemen met de vele in medisch opzicht onnodige operaties, die werden uitgevoerd om geld in het laatje te krijgen. Toen hij bij een medisch meningsverschil met een Kameroenese verpleger op deze een handtastelijke ‘argumentatie’ toepaste, werd hij wegens ‘mishandeling van een zwarte’ gearresteerd. De kerkleiding wist hem op voorwaarde van schielijke repatriëring vrij te krijgen (april 1983). Voor ‘Oegstgeest’ maakte dit incident duidelijk dat voor een arts in moeilijkheden elk vangnet ontbrak, ook al omdat het moderamen intern niet één lijn trok.¹⁰⁵

---

103 Een hoogtepunt was dat de delegatie de promotie te Leiden van de ÉÉC-professeur aan de faculteit van Yaoundé, J. Mfochivé, wiens voortgezette studiën vanaf 1974 geheel door de RvdZ waren bekostigd, kon bijwonen.

104 *Jaarverslag 1982/1983*, 40. De secretaris van het moderamen van de ÉÉC, Njiké, schreef op 24/11/1983 te wensen, dat dit bezoek zal hebben bijgedragen ‘à dissiper les malentendus voulus ou entretenus’ – aan welke zijde de misverstanden over de andere partner met opzet in stand werden gehouden, preciseerde hij niet; maar gezien de gelijktijdig lopende correspondentie tussen hem en de Afrika-secretaris over de problemen rond de artsen (zie III.2) is er reden om aan te nemen dat Njiké óók de stijfhoofdigheid van ‘Oegstgeest’ op de korrel nam.

105 Deze afloop was te danken aan ingrijpen van Kotto en Njiké. De vice-president Tchakouté

De CÉBÉC (immers nog wel functionerend voor Bonaberi) vroeg prompt om vervangende artsen, maar graag ‘plus sociables, plus fraternels’.¹⁰⁶ Met de invoering van een gecentraliseerde financiële administratie liep het niet goed: de door de RvdZ opgeleide bedrijfsvoerder en een gespecialiseerde accountant kregen, hoewel beiden Kameroenees, vanwege hun tribale of kerkelijke achtergrond, geen kans om de zaken aan te pakken. Dokter Tchakouté liet de door ‘Oegstgeest’ gestuurde accountant niet toe tot ‘zijn’ ziekenhuis in Mbô. Daarmee pleegde hij obstructie tegen een besluit van de kerkleiding waartoe hijzelf behoorde. Tevoren had hij iets dergelijks ook al gedaan met een besluit van de CÉBÉC over de personeelsvoorziening in Ndoungué.¹⁰⁷ Deze persoon was bezig een machtsfactor te worden, die bovendien elk gesprek over medische kwesties met de kerkleiding als geheel onmogelijk wist te maken. Hij ontpopte zich meer en meer als verstoorder van de voorwaarde die de RvdZ zichzelf in 1981 zo stringent had opgelegd, t.w. die van het voortgaande gesprek over het medische beleid. Naast deze stoorzender blokkeerde ook de president, Kotto, zowel de verstandhouding met ‘Oegstgeest’ als ook de vruchtbare verhoudingen binnen de ÉÉC.

Op 31 mei 1983 namen in ‘Oegstgeest’ de secretarissen een viertal besluiten, waaruit hun zorg voor de zendingsartsen, maar ook hun wantrouwen jegens de Kameroenese geneesheer-directeuren en de centrale leiding van de ‘oeuvres’ spreekt: ‘Besloten wordt in Kameroen alleen voor die ziekenhuizen onze medewerking te verlenen, waar *administratief en medisch op o.i. verantwoorde wijze wordt gewerkt*’ (cursivering van mij, JR). Voorts accepteerde men de ‘vervroegde terugkeer’ van het artsenechtpaar uit Bonaberi en wilde men proberen om de in Mbô werkzame artsen naar Bangwa over te plaatsen. Hiermee werden, zoals de directeuren van Bonaberi en Mbô verontwaardigd vaststelden, hun ziekenhuizen ‘op de zwarte lijst geplaatst’.¹⁰⁸

---

wenste een proces omdat hij vond dat blanken die op koloniale wijze zwarten slaan daarvoor gestraft moesten worden, desnoods ten koste van de relatie met de RvdZ. Hij was dus niet solidair met de andere leden van het kerkbestuur. Per brief van 5/7/1983 is achteraf het ontslag en de ongewenstheid van deze chirurg door Njiké bevestigd.

106 Brief van E. Ekwa Bebe, 5/5/1983.

107 Begin 1980 zag de geneesheer-directeur van Ndoungué zich genoodzaakt de polikliniek te sluiten, omdat hij als gevolg van het negeren door Tchakouté van besluiten van de CÉBÉC (aug. 1979) betreffende de personeelsvoorziening er helemaal alleen voor stond. De Sûreté mengde zich direct in de zaak, waaruit bleek hoezeer de Kameroenese autoriteiten wensen dat de kerkelijke ziekenhuizen, die zij wel lasten oplegden, maar nauwelijks steunden, bleven doordraaien.

108 *Reisverslag medisch secretaris april-mei 1984*. De éne arts van Mbô was daar gekomen in 1981 en verzocht de leiding van de ÉÉC na één jaar al om overplaatsing. Hij kreeg geen duidelijke antwoord van het moderamen; dat was ook vrijwel onmogelijk, omdat zijn verzoek een klacht tegen zijn chef inhield, die immers zelf lid van het moderamen en directeur van alle ‘oeuvres’ was (zie hierboven noot 101). Daarop vroeg hij het aan ‘Oegstgeest’. Kennelijk hebben enkele moderamenleden van de ÉÉC geprobeerd zijn overplaatsing via de formeel nog bestaande CÉBÉC te regelen: in mei 1983 schreef de

Zo ontstond in 1983 het standpunt dat uitgezonden artsen alleen goed werkzaam konden zijn in die ziekenhuizen die onder Nederlandse leiding stonden. Het *Jaarverslag* klaagt dat de ÉÉC ‘weet dat onze artsen het daar [*i.e.* de andere ziekenhuizen] niet kunnen uithouden’. Ook ‘is nog geen beleid geformuleerd. (...) De raad heeft nu geweigerd om artsen te sturen, totdat er een duidelijke afspraak is gemaakt met de kerk om over het medisch beleid te praten. Zodra aan deze voorwaarde is voldaan, wil de raad voorlopig alleen artsen sturen naar die ziekenhuizen, die goed gerund worden’.¹⁰⁹ Een trieste conclusie voor een zendingsorgaan dat zo duidelijk sinds 1975 de ‘Afrikanisering’ in zijn vaandel had geschreven en daarin veel had geïnvesteerd.

De leiding van Bonaberi deed nu buiten de kerkleiding om een eigen poging om van de donororganisaties, waaronder de RvdZ, hulp in de vorm van artsen te krijgen. Maar de Afrika-sectie gaf het advies om hierop niet in te gaan. Op 3 juni had de Afrika-secretaris aan de secretaris van de ÉÉC, Njiké, een brief geschreven met nogal gebiedende zinnen met betrekking tot verbeteringen in het ziekenhuiswezen. Deze werden in het antwoord van Njiké genegeerd.¹¹⁰ In november vroeg hij om vervangers voor alle ziekenhuizen, alsof – zoals de Afrika-secretaris hem antwoordde – onze zorgen omtrent de chaos in Bonaberi

---

‘secrétaire médical’ E. Ekwa Bebe hem dat zijn overplaatsing onderzocht werd, en noemde Njiké Bangwa, waar de betrokkene inderdaad in juni geplaatst werd. Met de ander, die in 1982 in Mbô was begonnen en die ook weg wilde, ging Njiké praten met als resultaat: ‘ils ont repris courage pour continuer’, brief aan Afrika-secretaris, 5/7/1983. Uiteindelijk werd een weg gevonden om ook deze arts van Mbô naar Bangwa over te plaatsen.

109 *Jaarverslag 1982/1983*, 36. Eén van de beide artsen die om overplaatsing uit Mbô vroegen, verduidelijkte overigens dat het niet een kwestie van ‘niet kunnen uithouden’ was, maar van ‘onvoldoende mogelijkheid om nuttig werk te doen’, brief aan Afrika-secretaris, 15/3/1983.

110 Brief van 5/7/1983. Bij zijn bezoek in dec. 1982 kreeg de Afrika-secretaris van Kotto de opmerking te horen dat tussen zijn kerk en de RvdZ “le courant ne passe plus”. Njiké sprak daarentegen zijn vertrouwen in de relatie uit, *Reisverslag Kameroen nov.-dec.1982*, 16. Het secretariaat nam de gewoonte aan om het contact met de ÉÉC uitsluitend via Njiké te laten lopen. Deze stond bekend om zijn ongecompliceerde en collegiale omgang met zendingsarbeiders. In zijn brief van 3/6/1983 (M/p/1586) stelde de Afrika-secretaris dat ‘Oegstgeest’ de indruk had dat er in bepaalde ziekenhuizen van de ÉÉC een zeker gebrek aan discipline heerste, zowel in financieel als in medisch opzicht. Toch beschikte de ÉÉC over een gekwalificeerd administratief middenkader en een systeem. “Il faut donc qu’on se décide à appliquer partout ce système général et qu’on investisse quelqu’un de qualifié en la matière et avec suffisamment de pouvoir, pour être à même de faire un contrôle régulier et efficace”. Ook werd gehoopt dat de kerkleiding de mogelijkheid en de effectieve middelen zou vinden om door het opleggen van regels en discipline te “soutenir tous les collaborateurs médicaux de bonne volonté et de bonne discipline, éviter les frustrations et (...) que les multiples pauvres soient bien traités dans les hôpitaux de l’Église”. Ze moeten begrijpen dat wij ons zorgen maken over onze uitgezonden. “C’est pourquoi nous demandons que le Bureau [*i.e.* het moderamen] nous donne son avis sur l’orientation de l’Oeuvre Médicale dans un délai de deux mois, donc d’ici fin juillet 1983.” De brief eindigt met de bede “(...) que vous soyez éclairés et prenez d’urgence les décisions nécessaires avant que les difficultés ne rendent l’ÉÉC totalement malade.” De lezer oordele zelf over de toon waarop hier een ‘orgaan van bijstand’ van een kerk de hoogste leiding van een zusterkerk de les leest, ondanks alle oprechte bedoelingen en zorgen, die eruit spreken.

en Mbô en onze beslissing daarvoor geen artsen meer beschikbaar te stellen aan de ÉÉC niet bekend waren!¹¹¹

In hetzelfde jaar is nog een eenzijdig voorstel op de ÉÉC afgevuurd dat haar irriteerde: de salarissen van de zendingsartsen moesten voortaan uit de ziekenhuisbudgetten komen en moesten met 25% per jaar worden afgebouwd. Opnieuw motiveerde de RvdZ dit met wat in Ghana en Nigeria (Engelstalige landen!) reeds lang gebeurde, al gaf men toe dat daar de staat royaler subsidieerde. Maar 'Kameroen is waarachtig niet arm (...)'¹¹²

III.3 Visie en Werkelijkheid

Alvorens ik laat zien hoe de posities die de RvdZ in 1983 innam de wissels stelden voor de diepe crisis van 1985/1986, is het nodig aandacht te geven aan de temperende geluiden die in ditzelfde cruciale jaar in eigen kring opklonken. Allereerst was er de beleidsnota *Visie en Werkelijkheid*, die in november 1983 aan de NH synode gepresenteerd werd. In de bijlage over 'Kerkelijk medisch werk' leest men de ons inmiddels bekende argumentatie die uitmondt in de stelling dat in de Derde Wereld de kerk zich vooral op basisgezondheidszorg moet toeleggen. Maar – zo wordt gezegd – dit is 'de analyserende, observerende houding van de westerling'. Het is aannemelijk dat onze zusterkerken heel anders denken over hun gezondheidszorg als maatschappelijke taak. Daarom heeft de RvdZ 'geen eenduidig beleid kunnen ontwikkelen, vanwege zijn betrokkenheid bij al lang bestaande programma's, de diversiteit van de kerken en landen waarmee hij samenwerkt en de snel veranderende opvattingen, waarbij zich een duidelijk faseverschil in denken voordoet tussen ons en onze partners. De kernkwestie is dat de partnerkerk haar medisch werk ziet als een vorm van presentie die anders is dan wij aanvoelen.' Daarbij komt de problematiek van de afhankelijkheid: wij kunnen 'de rol van kerstman' wel 'niet willen en proberen te ontkennen, maar we hebben hem wel'. En in die rol 'willen wij veranderingen afdwingen'.¹¹³ De RvdZ toonde zich dus ter zake van het kerkelijk medisch werk terdege bewust van het bestaan van grote contextuele verschillen in doelstelling en van de dwang die de 'kerstman' nolens volens uitoefent.

In datzelfde najaar van 1983 ontving het secretariaat adviezen van twee werkers uit het veld, artsen die niet tot de gewone zendingsarbeiders

---

111 De redactie van het antwoord aan de ÉÉC werd overgelaten aan de beide secretarissen voor Afrika en de medische zending en de inhoud werd, ondanks het belang van de zaak, niet door de VVS besproken. *Not. VVS 13 en 20/12/1983*.

112 *Not. VVS 27/09/1983; Jaarverslag 1982/1983*, 36. Men wilde de afbouw per 1/7/1984 laten ingaan. In 1985 moest de Afrika-secretaris in Kameroen erkennen dat dit 'een unilaterale beslissing zonder degelijk overleg van tevoren' was geweest, *Reisverslag Kameroen maart 1985*, 6.

113 *Visie en Werkelijkheid. Nota van de Raad voor de Zending aangeboden aan de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk (Oegstgeest 1983)* 90-92.

behoorden maar wel gehoord werden. De éne maande tot voorzichtigheid: er is in Kameroen geen samenwerking kerk-overheid in de medische sector en de overheid presteert niets op het gebied van basisgezondheidszorg. 'Oegstgeest' moet de relatie niet geheel verbreken en bedenken: 'de Kameroenese artsen zitten in een onmogelijke situatie (...) er is teveel macht bij te weinig mensen; daarom spelen tribale tegenstellingen zo'n grote rol.'¹¹⁴ De ander adviseerde per brief om van de aanvraag van drie nieuwe artsen wel die voor Bangwa en Ndoun-gué te honoreren en diplomatiek voorbij te gaan aan die voor Bonaberi, en daarbij vooral niet te hameren op het debacle van dit ziekenhuis en van dat van Mbô. Beide adviezen hadden aldus als strekking: 'voorzichtigheid' en géén zout wrijven in de wonden, die de ÉÉC ook wel voelt!

In zijn bovengenoemde reactie op de bewuste aanvraag wees de Afrika-secretaris van de Raad echter wel op de 'chaos' in de beide door Kameroenezen geleide ziekenhuizen. Toch gaf hij ook uiting aan enige zelfkritiek: wij zien met schrik wat we aangericht hebben met het uitzenden van onze zendingsartsen, die verantwoordelijk zijn voor al die uitbreidingen van de ziekenhuizen (waarvan wij nu in *Visie en Werkelijkheid* zeggen dat het zo niet moet, omdat het criterium 'een waarlijk christelijke dienst aan de massa's der eenvoudigen' is) en wier werkstijl mede bepaald werd door het feit dat ze maar korte tijd bleven en hun verdere carrière er niet van afhing! 'Zijn we niet samen – ÉÉC en RvdZ – in een val gelopen?' Onder de voorwaarde van een consultatie in juni 1984 over die vraag zou de RvdZ nog doorgaan met het rekruteren van artsen voor de ziekenhuizen waar het goed liep.¹¹⁵

Het ontbrak dus eind 1983, naast vastbeslotenheid, niet aan geluiden van kritische reflectie op wat de Zending zèlf aan de problemen had bijgedragen, noch aan interne waarschuwingen tot relativering van de eigen inzichten en voorzichtigheid in de omgang. Desondanks volgde de RvdZ de ingeslagen weg en verhardde zijn houding: toen de ÉÉC met een uitnodiging kwam voor een consultatie in het najaar van 1984, sloeg hij deze af omdat het Uitvoerend Comité in zijn juli-vergadering wéér geen directorium voor het medisch werk had benoemd en men bijgevolg geen valabele gesprekspartner had. Men verweet het moderamen van de ÉÉC dat het geen gebruik maakte van het bestuurlijke middenkader. Voor het eerst spreken de notulen van 'een sfeer van buigen of barsten': 'wij kunnen onze artsen niet uitzenden om slechts als pionnen gebruikt te worden!'¹¹⁶

---

114 Uit een gesprek in de VVS met een arts uit Ndoungué met verlof, wiens echtgenote overigens adviseerde om wèl radicaal te stoppen omdat 'onder Kameroenese leiding een Nederlander niet goed kan werken'.

115 Brief van 20/12/1983 aan Njiké, o.a.: "Nous nous demandons: ne sommes-nous pas ensemble tombés dans un piège? Les hôpitaux ne sont-ils pas devenus trop à la mesure d'expatriés, trop dépendant de l'extérieur?"

116 *Not. AS 10/5/1984.*

III.4. De relatie in een diepe crisis

In 1985 werd de besluitvorming die voerde tot de tijdelijke opschorting van het uitzenden van artsen ingeleid en afgerond. Het *Jaarverslag 1984/1985* spreekt van ‘de impasse in de relatie ÉÉC – RvdZ’.¹¹⁷ De Afrika-secretaris ging eerst de zes overgebleven artsen langs om het voorgenomen besluit met hen te bespreken en hen te vragen om niettemin tot het eind van hun contractperiode (1986) te blijven.¹¹⁸ Vijf van hen konden zich erin vinden; één, uitgerekend degene die geen echte zendingsarts was, was tégen en toonde zich diep verontwaardigd. Hij was van oordeel dat de ‘visie’ van *Visie en Werkelijkheid* ver van de ‘werkelijkheid’ afstond: deze nota bevatte een ‘salon-ideologie’ en was als toetssteen voor het medisch werk in Kameroen niet realistisch. Wat ‘Oegstgeest’ deed was ‘paternalistische bemoeienis’ en zijn ‘manier van intensief mee willen denken om mede besluiten hier te vormen (...) “dépasseé”’. ‘Oegstgeest’ dreigde te verworden van een ondersteunende zusterkerk, die mee wilde denken, tot een partijkiezende in een politieke strijd binnen de autonome kerk van Cameroun (...).¹¹⁹

De Afrika-secretaris sprak ook met de kerkleiding, die hem vroeg waarom over het besluit niet eerst met haar was gesproken. Ook werd gevraagd of de RvdZ geen uitzondering zou kunnen maken voor de goedlopende ziekenhuizen; daartegen beriep de Afrika-secretaris zich op de door de ÉÉC zelf gewilde centralistische structuur: met het huidige moderamen kunnen geen bindende afspraken worden gemaakt en dus houdt het op!¹²⁰

De RvdZ zelf aarzelde echter ook om na deze voorbereidende stappen nu tot het logische vervolg te komen: het opschortingsbesluit officieel aan de ÉÉC mee te delen. Weliswaar stemden in de april-vergadering tien leden van de Raad vóór en niemand tégen, maar met acht onthoudingen durfde het moderamen niet door te zetten. In de Raad vroeg men zich af wat de consequenties voor de dienstverlening aan de bevolking zouden zijn. In vier van de vijf ziekenhuizen liepen de zaken toch goed; één, Foumban, voldeed zelfs geheel aan de normen van *Visie en Werkelijkheid*!¹²¹ Het was een frappant

---

¹¹⁷ *Jaarverslag 1984/85*, 41.

¹¹⁸ Drie van hen keerden inderdaad in 1986 terug; twee in 1987, van wie een bereid was om daarna nog voor één jaar naar zijn post, Foumban, terug te gaan. Hij maakte daardoor nog de verbetering in de relatie mee. Overigens vond het in 1987 teruggekeerde echtpaar dat zij in Ndoungué uitstekend onder een Kameroenese médecin-chef (de eerste na een Nederlander) hadden kunnen werken (*Not. AS 15/10/1987*) Dit betrof echter wel één van de ‘zonen van de kerk’, die vergeleken met de eerste Kameroenese artsen, onder wie ook het moderamenlid Tchakouté, een veel loyalere mentaliteit t.o.v. hun ‘oeuvre’ aan de dag hadden gelegd – een teken dat de ÉÉC goed had geselecteerd, maar pech had gehad met de overhaaste Kameroenisatie van 1975-1976 (zie II.2.c).

¹¹⁹ Brief aan de Afrika-secretaris, 17/5/1985, waarin hij meedeelde dat hij het niet kon accepteren te worden ‘teruggefloten’.

¹²⁰ *Reisverslag Kameroen maart 1985*, 5v.

¹²¹ Dit is waarschijnlijk gebaseerd op de mededeling dat alleen in het Departement Bamoun (waarvan Foumban het centrum is) er samenwerking met de overheid is. Klaarblijkelijk had

teken van de tweespalt waaraan de Raad leed, dat de Afrika-secretaris tegelijk rapporteerde dat het besluit tot beëindiging van de samenwerking in de medische sector 'velen aan het hart [gaat], want *de ziekenhuizen van de CÉBÉC behoren tot de best functionerende in Kameroen.*'¹²²

De zaak werd terugverwezen naar de Afrika-sectie, die een concept moest maken van de manier waarop men de ÉÉC zou schrijven. In de mei-vergadering hield de Afrika-secretaris vol: het is niet verantwoord om jonge artsen aan een situatie zoals in Kameroen te wagen. De echte armen worden met de gangbare werkwijze niet bereikt en daarover kan met de ÉÉC maar niet gepraat worden! Weliswaar was begin 1985 in Kameroen een commissie van drie artsen (waaronder de Nederlander met de afwijkende mening) gevormd om een structuur voor het medisch 'oeuvre' voor te bereiden. Door haar gealarmeerd over de besluitvorming in de Raad verzocht de ÉÉC deze om toch géén eenzijdige stappen te ondernemen zonder overleg met haar.¹²³ Maar het proces bleek niet meer te stoppen, alleen nog bij te sturen.

De sectie maakte een ontwerp, maar toen dat in september na een eindredactie door het secretariaat aan de Raad werd voorgelegd, was zijzelf met de toon ervan allesbehalve tevreden: deze was onzakelijk en geïrriteerd; het secretariaat luchtte zijn gemoed met een waslijst van beschuldigingen die het onvermogen van het moderamen van de ÉÉC moesten aantonen. Bovendien wilde men de brief middels kopieën aan alle betrokkenen binnen de ÉÉC bekend doen worden. De sectie was niet tegen beslistheid, maar wilde de deuren openhouden. Ruime verspreiding zou het moderamen van de ÉÉC tegenover zijn eigen mensen zijn gezicht doen verliezen: de partner had toch meermalen te kennen gegeven dat deze Nederlandse openheid in *zijn* cultuurpatroon grote brokken maakte. De sectie wilde 'zelfs de suggestie vermijden dat het ons te doen zou zijn om een machtspositie in het medisch werk te hebben.' Dat lijkt op niet minder dan een 'bekering', want tot dusver nam zij dat risico wèl. Uiteindelijk gaf de Raad groen licht voor de verzending van een herschreven brief, waaraan de klachtenlijst als bijlage aan het moderamen alléén werd toegevoegd, terwijl de betrokken hoofden van dienst via een apart schrijven werden geïnformeerd dat aan het moderamen over een tijdelijke stopzetting van het uitzenden van artsen was geschreven.¹²⁴ Op deze, als 'ongewoon uitvoerig en openhartig' getypeerde brief schreef Kotto negen

---

de Raad ook weer een wat gunstiger beeld van Bonaberi gekregen (dankzij de daar werkzame, gekwalificeerde manager? – zie hierboven noot 99), waardoor gezegd kon worden dat vier ziekenhuizen goed functioneerden.

122 *Reisverslag Kameroen maart 1985*, 4 (cursivering van mij, JR).

123 Brief van Njiké aan Afrika-secretaris van 5/6/1985, waarin hij waarschuwde dat 'toute décision définitive de votre part constituerait une rupture unilatérale du contrat' en een ontmoeting voorstelde.

124 De beide betrokken secretarissen en ikzelf hebben de uiteindelijke versie opgesteld. De brieven werden op 16 en 18/9/1985 verzonden.

maanden later het antwoord, waaruit aan het begin van dit artikel is geciteerd. Onder erkenning van ‘mal-adresses’ van beide kanten, bekritiseerde hij toch zelfs deze summiere openbaarmaking van het conflict binnen zijn kerk als ‘een stap die wij niet zouden navolgen’.¹²⁵

De behoefte van het secretariaat van de RvdZ om zijn ingrijpende maatregel breed toe te lichten, bracht hem ertoe de brief in vertaling terstond aan de Nederlandse artsen in Kameroen en aan de met hen verbonden Classicale Zendingscommissies te sturen; ook werd een persbericht gereed gemaakt. In oktober vond het secretariaat een zeer ontstemde Afrika-sectie tegenover zich, die zich beklaagde over ‘procedurele en taktische fouten’.¹²⁶ Het secretariaat beschouwde deze bekendmaking als deel van zijn uitvoeringstaak en motiveerde haar als open communicatie met de kerkelijke achterban. De sectie zag dit optreden als doorkruising van haar inmiddels verkozen beleid om de deuren naar Kameroen open te houden en veroordeelde het dat zij in deze gevoelige kwestie was gepasseerd. De sectie was er niet erg gerust op, wat de effecten in Kameroen zouden zijn: terecht, zoals weldra zou blijken! Zij wilde de zaak van de relatie in de hand houden en de openheid naar de achterban was haar geen zorg. Het persbericht was overigens niet uitgegaan.

III.5. De impasse

Nadat de brieven in september 1985 waren verzonden vonden geen officiële contacten meer plaats; wel twee informele.

a) In 1985/1986 vervulde ik tweemaal een gastdocentschap aan de faculteit van Yaoundé. Daardoor kon ik officieus, zij het met voorkennis van de ÉÉC, in haar gebied rondreizen en met Kameroenese vrienden over de ontstane impasse spreken, zo ook met alle Nederlandse artsen. Ik besprak met Kotto de ontstane situatie en peilde wat nu precies de irritaties over het optreden van ‘Oegstgeest’ waren. Van zijn kant erkende Kotto dat er een interne bestuurlijke blokkade was: de vice-president ‘laïc’ ging zijn eigen gang en nam niet meer deel aan de vergaderingen van het moderamen. Kotto betreurde ‘le désengagement’ als een vergissing. In Bonaberi zouden Nederlandse artsen nu wel goed kunnen werken; maar de RvdZ wil ons dwingen tot iets dat er momenteel niet in zit! Een ander lid van het moderamen en ik namen de voorwaarden door waaronder het tot een hervatting van het gesprek zou kunnen komen.

---

125 “Il y a eu des maladresses de part et d’autre et nous avons été étonnés que vous ayez cru devoir faire une ampliation de votre lettre à tous. Il ne nous paraît pas opportun, pour notre part, d’imiter cette démarche.” In 1985 klaagde een docent van Ndoungué dat ‘je in Hollanders nogal eens teleurgesteld wordt als het gaat over het niet doorvertellen van vertrouwelijke zaken’, *Reisverslag Kameroen maart 1985*, 8.

126 *Not. AS 10/10/1985*.

b) Hetzelfde moderamenlid en een ‘envoyée’ van de CÉVAA waren min of meer bij toeval aanwezig op een reünie van oud-zendingsarbeiders uit Kameroen in mei. Zij maakten duidelijk dat de brief in Kameroen heel anders was gelezen dan de Raad hem bedoeld had en een schokeffect had gehad! Uit zoveel klacht en aanklacht, en uit de brede bekendmaking van de opschorting had men maar één conclusie kunnen trekken: ‘De Nederlanders willen van ons af’. De RvdZ had kennelijk een verkeerde toon aangeslagen.¹²⁷ Men had niet gehandeld naar het advies om middels bezoeken over de problemen te komen praten en om minder te schrijven, omdat de boodschap daarvan immers ‘theoretisch en directief’ overkomt.¹²⁸ Mondelinge uitleg was nu hard nodig en – gelukkig – mogelijk.

De werking van al deze ontmoetingen kan moeilijk precies vastgesteld worden. Wel verklaarde in januari 1987 ter synode de leiding dat de problemen alleen in het medisch ‘oeuvre’ lagen en er géén sprake was van een breuk met de NHK.¹²⁹

c) Een volgende, ongezochte gelegenheid om de verbondenheid dezerzijds tot uitdrukking te brengen deed zich voor toen in februari 1987 Kotto plotseling stierf. Hij was net afgetreden als president en opgevolgd door Lamere, tot dan toe de eerste vice-president en zonder twijfel een van de beste en meest begripvolle begeleiders van buitenlandse zendingsarbeiders!¹³⁰ De Raad liet zich voor de begrafenis door zijn Afrika-secretaris vertegenwoordigen. Een groep oud-zendingsarbeiders kwam bijeen voor een eigen herdenking en zond een telegram van deelneming aan de ÉÉC.¹³¹ Dit meeleven uit Nederland heeft niet nagelaten de ÉÉC aan te spreken. Weldra kwam een uitnodiging van het nieuwe moderamen voor een gesprek in Douala over alle problemen die in de samenwerkingsrelatie gerezen waren.¹³²

III.6. Naar een hernieuwing van de relatie

Eind 1987 had dan eindelijk het openhartig gesprek tussen de ÉÉC en een delegatie van de RvdZ plaats. Het *Jaarverslag 1986/1987* spreekt van ‘een geslaagde en hartelijke ontmoeting; (...) aan Kameroenese zijde is de wil aanwezig om aan het grote en groeiende medische werk krachtige leiding te

---

127 Opmerkelijk is dat ook de uitgezondene van de CÉVAA, een Zwitserse verloskundige, de brief zo had opgevat. Het was dus niet louter een Afrikaanse reactie.

128 Zie hierboven III.1.

129 “Il n’y a pas de rupture de relations entre les deux Églises”, *PV Commission Exécutive*, 4.

130 De artsen in Foumban hadden eigenlijk ook nooit last van de autoritaire en hinderlijke maatregelen van Tchakouté, doordat zowel op politiek vlak als in de kerk de regio Bamoun een eigen en vrij onaantastbare positie innam..

131 Zie ook *Jaarverslag 1986/87*, 22.

132 De uitnodiging daartoe dateert van 30 april 1987 en stelt: “Nous ne pouvons que confirmer le souhait, que nous avons exprimé dans notre lettre de remerciements du mois de Mars dernier (nl. voor de deelneming bij het overlijden van Kotto), de nous rencontrer dans les meilleurs délais pour débattre de tous ces problèmes en toute fraternité et franchise.”

geven.’ Eenheid daarin is de voorwaarde om goedkope en bereikbare medische zorg te kunnen geven. ‘Aan medisch werk dat dit ten doel heeft wil de raad meewerken’. Ook de ‘ÉÉC laat blijken de samenwerking graag te willen voortzetten’. De terreinen van samenwerking zijn in kaart gebracht, waarbij is geconstateerd, dat de versmalling tot het medische terrein niet goed was. Na twee jaar zullen alle vormen van samenwerking gezamenlijk worden beoordeeld. Beiderzijds werd ingezien dat de relatieproblemen ook te maken hadden met de toegenomen afstand in ontwikkeling tussen de rijke en de arme landen. Het is die ongelijkheid die het optreden van ‘Oegstgeest’ zo hard en vernederend had doen overkomen. Daarom gold dat ook ‘la qualité du partage a une valeur missionnaire’.¹³³

Wat verklaart nu deze omslag?

1. Het moderamen telde twee nieuwe leden; vier van de vijf leden hadden in Kameroen positieve ervaringen met Nederlanders opgedaan. Wel moest de nieuwe équipe haar gezag nog vestigen. In de eigen Commission Exécutive van augustus 1987 heeft zij het signaal daarvoor gegeven dat het medisch werk wanordelijk en vastgelopen is. Verder moest nu snel een ‘Directeur Général de l’Oeuvre médicale’ worden benoemd en moest de interim-directeur nauw samenwerken met de Directeur Général des Oeuvres.¹³⁴ Het is niet aan te nemen dat deze besluiten alleen ter wille van de samenwerking met Nederland werden genomen. Toch kon de RvdZ-delegatie niet veel meer dan een ‘wil om krachtige leiding te geven’ (zie hierboven) constateren en een aantal toezeggingen in ontvangst nemen, daar zij wel moest constateren dat de vice-president ‘laïc’, om wie zoveel problemen draaiden, bij alle besprekingen ontbrak!

2. Dit zou in 1983-1985 voor de RvdZ niet voldoende zijn geweest. Aan Nederlandse zijde was ook wat veranderd. In de Raad was de sectie overtuigender en krachtiger tegenspel gaan leveren tegen het secretariaat. De voorzitter van de delegatie was de voorzitter van de sectie. Zij heeft hier en ginds duidelijk de toon gezet. Aan de Raad is duidelijk voorgehouden: de ÉÉC bepaalde welke vormen van samenwerking aansloten bij haar mogelijkheden. En: de manier van assisteren was belangrijker dan het helpen zelf!¹³⁵

Laten we kijken hoe de RvdZ op de rapportage van de delegatie heeft gereageerd. Er werd in de vergadering van januari 1988 gevraagd:

- a. waarom moest de relatie met de ÉÉC zo nodig worden hersteld? Zijn er elders geen grotere urgenties?

---

133 ‘Procès-verbal de la Rencontre entre l’Église Réformée des Pays Bas et l’Église Evangélique du Cameroun du premier au neuf novembre 1987’, *passim*. Voorts *Jaarverslag 1986/87*, 6.

134 ‘L’oeuvre médicale est malade. Elle manque de structure et on constate un blocage.’ *PV Commission Exécutive août 1987*, 7.

135 *Not. Raadsverg. 21/1/1988 en Raadsstuk X 39/88*.

- b. wat vindt het medisch secretariaat van de resultaten?
- c. valt de stellingname van de Raad achteraf als positief te beoordelen?

Waarop de delegatie antwoordde:

- a. de relatie is nooit verbroken geweest – voor geen van beide partners; zij diende te worden herzien en van een bepaalde last gezuiverd.
  - b. het was een bewuste keuze om de ontmoeting niet toe te spitsen op de medische sector; die kan nu aan de orde komen.
  - c. de gedecideerdheid van de Raad was niet verkeerd: het was een signaal dat in onze optiek meewerken ook medeverantwoordelijkheid inhoudt; maar de manier *waarop* was tactloos: we wilden forceren en hebben met brieven en kopieën de kerkleiding voor het blok gezet op een manier die geen effect sorteerde; door iets onmogelijks te verlangen werden onze ware bedoelingen versluierd en werd onze handelwijze als heerszucht opgevat.
3. Over de uitwerking van de vernieuwde samenwerking¹³⁶ valt kort te melden, dat de Afrika-secretaris daartoe in december 1988 de ÉÉC bezocht. Toen werd overeengekomen dat ‘Oegstgeest’ een arts en een predikante (een echtpaar) voor Foumban en een studentenpastor voor de Agrarische Universiteit van Dschang beschikbaar zou stellen. Dit was voorlopig een bezetting van niet door het verleden belaste posten.

III.7 Een opmaat tot nieuwe verhoudingen

Begin 1990 maakten zowel de medisch secretaris als de Afrika-secretaris een reis naar Kameroen. Hun verslagen geven een beeld van de situatie in de, binnen de relatie steeds zo controversiële, medische sector, en van het op gang komen van nieuwe verhoudingen binnen de samenwerking.¹³⁷

Opvallend is dat de ongeduldige en geprikkelde toon, die medio jaren-tachtig zoveel stukken van de RvdZ kenmerkte, plaats heeft gemaakt voor een geduldige en voorzichtig-optimistische. Wederzijds noteerde men de tekenen van goede wil, zoals:

- de instelling van een ‘Département de Santé’ o.l.v. de CÉBÉC-functionaris Ekwa Bebe, terwijl men wilde besluiten dat moderamenleden geen dubbel-functies mochten hebben.¹³⁸
- er zou een verzoek aan ‘Oegstgeest’ komen om een evaluatie van het medisch werk.
- de RvdZ stelde niet alleen een arts voor Foumban ter beschikking maar gaf ook financiële steun voor Bonaberi; voor de collegiale leiding door een arts uit

---

¹³⁶ Vervat in een gemeenschappelijke verklaring van 9 nov. 1987.

¹³⁷ Het *Jaarverslag 1990-1991* vermeldt deze reizen niet en besteedt ook verder geen aandacht aan de relatie met de ÉÉC.

¹³⁸ *Reisverslag Kameroen jan.-febr. 1990*, 5. E.e.a. was kennelijk tegen de machtspositie van dokter Tchakouté gericht, die weer bij geen van de ontmoetingen van de medisch secretaris met het moderamen aanwezig was!

de ÉÉC bleek grote waardering¹³⁹; ook in Fouban klonk geen enkele klacht.¹⁴⁰

– er was spreiding over verschillende werksoorten: een predikante in Fouban, een studentenpredikant voor Dschang, misschien weer een landbouwkundig ingenieur voor Ndoungué.

– ook over de andere, alleen financieel gesteunde activiteiten klonk tevredenheid.

Aan de andere kant namen de functionarissen waar dat

– de ÉÉC nog niets ondernomen had ter voorbereiding van de in 1987 afgesproken tweejaarlijkse evaluatie van de samenwerking.

– zij vroeg om drie landbouwkundig ingenieurs, acht artsen en een leidster voor een opleidingsschool voor meisjes, zonder dat m.n. het evaluatie-onderzoek van het medische en het agrarische werk was gedaan.

– nog altijd ‘nieuwe vormen van structuur en beheer van het medisch werk’, her-definitie van de ‘doelstellingen van het kerkelijk medisch werk’ en een ‘nieuwe wijze van management van de medische instellingen’ aan de orde moesten komen en dat de vice-president wel met alle partners ‘openlijk en ontspannen’ over nieuwe oriëntaties wilde praten, maar niet ‘in een hoek gedrukt (...) worden waar hij niet wil zitten’.¹⁴¹

Er was aan RvdZ-zijde bereidheid om op verschillende terreinen te hulp te komen en er werd ‘op hartelijke wijze afscheid genomen’.

Men kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat de RvdZ zich, na het werk van de delegatie-1987 te hebben goedgekeurd, had voorgenomen om op een bescheidener en geduldiger wijze met de ÉÉC om te gaan. Een aantal zaken was weliswaar nog even ‘ongewenst’ als voordien, maar de secretarissen hebben hun toon dienaangaande gematigd. Dit is mede gebeurd onder de indruk van de malaise waarin Kameroen sinds 1987 was beland en het besef van de weerslag die dit had op de machtsverhoudingen binnen de assistentie-relatie. Het was de ogenschijnlijke vooruitgang in economisch en democratisch opzicht vanaf 1982, die de RvdZ het gevoel gaf zich jegens de ÉÉC eisender te mogen opstellen. Deze vooruitgang was een kortstondige illusie gebleken. De verschillen tussen de NHK als deel van de Westerse wereld en de ÉÉC als verkerend in een werelddeel van wanhopige economische achteruitgang en sociale ontwrichting, hebben ertoe bijgedragen dat men van hieruit weer oog

---

139 Er is alleen bezorgdheid of deze arts het zal redden, gezien de nog altijd voortdurende strijd tussen de ÉÉC en de UÉBC om dit ziekenhuis, de economische teruggang en het gebrek aan steun uit het buitenland (*idem*, 7).

140 *Reisverslag Kameroen maart 1990*, 4.

141 *Reisverslag Kameroen jan.-febr.1990*, 5. Een zorg van hier bleef dat de gezondheidszorg te duur werd en er torenhoge schulden ontstonden.

kreeg voor de positieve kwaliteiten en minder op de feilen wilde blijven tamboeren.

Conclusies

In het bovenstaande ging het om de wijze waarop de Hervormde Zending tussen 1962 en 1990 is omgegaan met een door haar gekozen partner-kerk, *in casu* de ÉÉC. De conclusies richten zich dan ook hierop en niet op de ontwikkelingen binnen de ÉÉC. Deze kerk werd beschouwd als een gegeven waarmee 'Oegstgeest' op grond van zijn vooronderstellingen en verwachtingen relatieproblemen ondervond.

1. Onder de ruim dertig partners van de RvdZ was de ÉÉC geenszins de gemakkelijkste om mee samen te werken. Dat werd de Raad spoedig gewaar, maar tegelijk bleven hooggestemde verwachtingen levend, omdat tot aan 1974 in Kameroen een naar verhouding groot aantal uitgezonden met groot enthousiasme en onder veel waardering werkzaam was. Een belangrijk gegeven is dat de ÉÉC in dat jaar niet koos voor een integrale toepassing van het moratorium¹⁴², maar onder handhaving van de bilaterale relatie wel een begin maakte met de geleidelijke terugdringing van de Nederlandse invloed en met de Kameroenisatie van de resterende sleutelposities. Dit betekende dat de RvdZ enerzijds te maken kreeg met typische dekolonisatieverschijnselen als lichtgeraaktheid bij elke vorm van bemoeienis van buiten. Anderzijds werd het bestaan van de ÉÉC gekenmerkt door de voortdurende spanning tussen tribale tegenstellingen en de wil tot eenheid; hierdoor kreeg externe bemoeienis onbedoeld effecten op de interne machtsstrijd, met het risico dat het zo essentiële machtsevenwicht verstoord zou worden.

2. De NHK, die het apostolaat een vooraanstaande plaats in haar zelfdefinitie had gegeven en daardoor in de wereld zowel aan de opbouw van jonge kerken als aan de kerstening van de hun omringende samenleving wilde arbeiden, had vanaf 1960 dringend nieuw arbeidsterrein nodig en trad in West-Afrika met gretigheid en positieve verwachtingen aan. De RvdZ zag in de pas zelfstandige ÉÉC gemeente-opbouw en humanisering van de samenleving via diaconale (medische en agrarische) arbeid als de missionaire taken van die kerk waaraan hij een niet onbelangrijke bijdrage zou kunnen leveren: men dacht daarbij aan de eigen, recente leerschool van de zelfstandigwording van de Indonesische kerken en de grondig veranderde relatiepatronen daarmee, als ook aan de aanwezige kennis van oecumenische en mondiale inzichten betreffende die relatiepatronen en de diaconaal-maatschappelijke taken. Uitgangspunt en doel

---

142 Dit voltrok zich in die tijd wel in de relatie tussen de andere grote protestantse kerk in het Zuiden van Kameroen, de *Église Presbytérienne Camerounaise*, en haar 'zending', de *United Presbyterian Church of the USA*, die nagenoeg al haar personeel in zeer korte tijd terugtrok; niet echter in de relatie tussen de *Basler Mission* en de *Presbyterian Church in (West-)Cameroon*, waarin de kerk voor een opstelling analoog aan die van de ÉÉC koos.

waren 'partnership in obedience', inclusief meedenken, regelmatig overleg en beleidsafspraken en van 'wederkerige assistentie in missionair perspectief', inclusief een van en aan elkaar leren.

Hiermee zette de RvdZ zichzelf op een dubbel ideologisch spoor, door Lagerwerf treffend omschreven als de dubbele vrees voor paternalistisch optreden en voor het bevorderen van ongewenste ontwikkelingen. Telkens opnieuw kwam de Raad daardoor klem te zitten tussen zijn voornemen om een bescheiden rol te spelen en respect te hebben voor de eigenheid van de ÉÉC èn zijn gevoel de roeping te hebben om deze kerk op de rails te zetten van vigerende concepten van oecumenisch-missionair partnerschap, wederkerige en complementaire leerprocessen en prioriteit voor de misdeelden. Vooral in de medische sector mondde deze tweesporigheid uit in een innerlijke onzekerheid, die vervolgens omsloeg naar een kribbige en eisende houding. Het in theorie beleden respect voor culturele verschillen kreeg, door de eenzijdige fixatie op de medische sector en wat de RvdZ hierin veranderd wilde hebben, steeds minder kans om het beleid jegens de ÉÉC in feite te bepalen.

3. De RvdZ heeft van begin af aan zijn partnerschap met de ÉÉC als geheel in de bijdrage van de zendingsarbeiders, maar ook over hun hoofden heen met de kerkleiding, willen realiseren. De zendingsarbeiders waren binnen de relatie in zoverre ook een complicerende factor dat zij niet steeds de denkbeelden van 'Oegstgeest' uitdroegen. De eerste generatie (tot ca.1974) kreeg in de ÉÉC, vanwege een gebrek aan voldoende eigen kader, veel ruimte voor initiatieven, en drukte daardoor haar stempel op het werk; zij wist dit echter uitstekend te paren aan een plooibare, respectvolle en hulpvaardige attitude jegens de ÉÉC en voelde zich doorgaans veel meer met haar solidair dan met 'Oegstgeest'. De volgende generatie (1974-1980) stelde zich, vanuit gewekte verwachtingen van "volwassen verhoudingen" en opgegroeid in een cultuur van "openheid en inspraak", confronterend op en botste met deze westerse instelling weldra op het toegenomen Afrikaanse zelfbewustzijn, dat was gebaseerd op de herwaardering van de eigen cultuur, de roep om een moratorium en het aantreden van opgeleid Kameroenees kader; dit ging in de medische sector vooral het voorbeeld van Nederlandse eigenmachtigheid op Afrikaanse wijze navolgen. Tenslotte werden de jonge artsen van de derde generatie (1981-1988) daarvan in zoverre het slachtoffer dat zij, waar zij onder Kameroenese leiding gesteld waren, nauwelijks als "medewerkers" maar hoofdzakelijk als "uitvoerders" golden. Globaal kan men de opeenvolgende generaties typeren als "de vrije jongens", "de drammers" en "de hulpjes", al zaten onder elke generatie opmerkelijke uitzonderingen. Voor de RvdZ betekende dit achtereenvolgens dat zijn uitgezondenen eerst te weinig representatief-Hervormd optraden, dat zij vervolgens moeilijkheden veroorzaakten met de ÉÉC (èn met 'Oegstgeest' dat hen niet zou steunen) en dat tenslotte hun

kwetsbare positie en de eerlijkheid van de rekrutering een grote zorg werden. Soms zag de RvdZ daarbij de situatie van de uitgezonden problematischer dan deze in hun eigen beleving was.

4. De in 1978 en 1979 levende verwachtingen van “samenspraak en broederlijk vermaan” en van “meer uitwisseling van ideeën” ontvingen van de zijde van de ÉÉC zó weinig respons en eindigden in zóveel teleurstelling dat de opvoering van het aantal artsen in 1981 gekoppeld werd aan condities waarmee de RvdZ niet alleen de ÉÉC maar ook zichzelf voor het blok zette: er moest een capabele directie voor het medisch werk komen, die zowel de uitgezonden artsen goed zou begeleiden als een volwaardige gesprekspartner van ‘Oegstgeest’ over kerkelijk-medisch beleid zijn. De Afrika-sectie steunde deze lijn. Als de ÉÉC aan die voorwaarden zou voldoen, zou dat onvermijdelijk tot een verharding aan Nederlandse zijde leiden. De sectie had waarschuwingen uit het veld genoteerd: zo verweet in 1982 een arts met verlof ‘Oegstgeest’ ‘ongeduld, neiging tot doordrammen en een eenzijdig oog voor het negatieve’; en in juni 1985 (d.w.z. nog vóór de verzending van de officiële mededeling aan de ÉÉC) sprak een andere verlofganger opnieuw over ‘te weinig geduld’.¹⁴³ Pas toen de sectie gevraagd werd om samen met het secretariaat het besluit tot opschorting aan het moderamen van de ÉÉC uit te leggen, is zij een eigen koers gaan varen en streefde zij er vervolgens naar de relatie niet door onhandigheden en overmatige hardheid van Nederlandse kant te laten stuklopen. De sectie toonde zich toen goed bewust van de wijze waarop de boodschappen van de RvdZ in Kameroen aankwamen.¹⁴⁴

5. Eind jaren-zeventig dacht de RvdZ in termen van *gelijkwaardigheid, leren delen in datgene waarin de partner ‘rijk’ is, en respect voor elkaars inzicht*. Ook toen wist men van een spanning tussen gever en ontvanger, maar men verwachtte dat deze zou kunnen worden opgeheven in een gezamenlijk overleg over de missionaire opdracht ginds en hier. Zulk een overleg is tussen 1979 en 1987 geschaad door een dwingende Nederlandse opvatting van hóe het zou moeten worden gevoerd. De RvdZ heeft lange tijd geen begrip gehad voor de gevoeligheid van de ÉÉC voor het feit dat ‘de relatie op ongelijk niveau werd onderhouden’.¹⁴⁵ Eigenlijk kwam het erop neer, dat de Raad niet accepteerde, ja ertegen revolteerde, dat een gesprekspartner die hij verlangde, er vanwege de in de ÉÉC heersende persoonlijke statusambities en tribale machtsinvloeden vooreerst niet zou komen. Men heeft de frustraties daarover vertaald in eisen

---

143 Not. AS 25/2/1982, 4 en 13/6/1985, 2. Zie ook hierboven blz. 45 en noot 114.

144 Ik acht mijzelf medeplichtig aan een benadering en een stap waarvan ik, spoedig nadat deze gezet was, begonnen ben de effecten op te heffen – geschrokken van ons gebrek aan takt en discretie, en onder de indruk van de persoonlijke gesprekken in Kameroen (1985/86); deze pogingen om de verstandhouding te herstellen werden door de sectie gebillijkt. Zoals in noot 12 vermeld, werd ik gevraagd om deel uit te maken van de delegatie die eind 1987 naar Kameroen ging om de relatieproblemen uit te praten en tot een nieuwe start te komen.

145 Not. Raadsverg. 23/10/1986, 2.

die het stempel droegen van een recente Nederlandse cultuur van “duidelijkheid”, “beleidsafspraken en -toetsingen” en “werkbare bestuursstructuren”, zonder het vermogen tot improviseren en “bricoleren” dat de Kameroenezen van de Fransen gewend waren. Gemeten aan het uitgesproken voornemen om *‘elkaar te laten delen in ieders overvloed en respect te hebben voor elkaars inzicht’*¹⁴⁶ betekende dit dat men deze partner ‘rijk’ wilde hebben aan datgene waarin men zelf ‘rijk’ was. Toen de RvdZ tenslotte in 1989, in aansluiting bij de wereldzendingconferentie van San Antonio, het principe onderschreef dat ‘tussen de “gezondene” en de “ontvangende” *respect* en de *wil tot wederzijds begrip* moeten groeien’ en in een eigen nota over ‘Personele uitwisseling en assistentie’ stipuleerde: ‘Er is geen superioriteit van onze cultuur’¹⁴⁷, dan blijkt zijn omgang met de ÉÉC in de voorafgaande jaren daarmee niet consequent in overeenstemming te zijn geweest: toen werden, ofschoon deze inzichten al leefden, toch westerse richtlijnen inzake beroepsmoraal, efficiëntie en bestuursstructuur normatief bóven de verscheidenheid in cultuur geplaatst en dit heeft gedurende ettelijke jaren het respect en begrip geschaad.

---

146 Zie hierboven blz. 39 en noot 93.

147 *Jaarverslag 1988-1989*, 6v.

The Church and Dutch Reformed Colonization in Argentina: A Worst Case Scenario

Robert P. Swierenga

When the Dutch Calvinists emigrated to the North American Midwest in the 1840s, their dominies led the way and churches were the first cultural institution to be established. How different it was fifty years later in Argentina! There the Reformed immigrants had no clerical leadership and nearly twenty years passed before the mother church after many entreaties sent out a missionary pastor to gather in the scattered remnant and establish the first Reformed con-gregation. The Dutch settlers in Argentina experienced the painful reality, in the words of one, that “each one is left here to his own destiny.”¹

Beginnings

Dutch colonization in Argentina had its inception in late 1880s when the Argentine government decided to recruit northern European farmers to settle the fertile pampas frontier. The government at that time hoped to speed the development of its vast interior plain, which was suited to beef cattle and wheat production.

Until this time Dutch emigrants had shown little interest in Argentina. In 1871 the Argentine government opened its first immigrant bureau in western Europe in Antwerp, and began recruiting in Belgium, Holland, and northern France. But mainly business and professional persons responded. The Argentine government also hired Dutch engineers and architects for various public works projects. To promote the nascent Dutch-Argentine trade and commerce, the Netherlands government in 1875 opened a consulate in Buenos Aires, which helped merchants import Dutch gin, tobacco, cheese, and dairy cattle prized by big ranchers. In the 1890s Dutch entrepreneurs in Buenos Aires established the Dutch Bank of South America to finance and supervise their enterprises.² But Argentina had far less success attracting Dutch farmers than businessmen, because of its Catholic culture, Spanish language, and political instability.

---

1 Gerardo C.C. Oberman, *Antiquum Peractum Sit: La historia de la inmigración holandesa en la Argentina y los orígenes del movimiento reformado (1888-1910)* [*Past is Past: The History of the Dutch Immigration to Argentina and the Origins of the Reformed Movement (1888-1910)*], Masters Thesis, Instituto Superior Evangelico de Estudios Teologicos, Buenos Aires 1993. I am indebted to Hubert P. Weller for translating this important work. All citations are to the English typescript copy, Van Raalte Institute, Hope College, Holland, Michigan.

2 Oberman, *Antiquum Peractum Sit*, 34-35.

In 1888 the government of president M. Juárez Celman (1886-1891) decided to step up immigrant recruitment efforts. “Gobernar es poblar” (to govern is to populate) was the famous slogan of the day.³ This policy initiative sparked the first substantial foreign immigration. The government subsidized at 100 percent the ocean fare for Dutch and other northern European farmers up to 60 years of age (Law of 3 November 1887). The normal full fare from Amsterdam was f 84 (\$ 34). Subsidies for children mirrored the reduced rates of the shipping companies; one-half fare for 3 to 12 years, and one-quarter fare for 1 to 3 years. Children under 1 year went free.⁴ Bureaus of the *Oficinas de Información y Propaganda* administered the *pasajes subsidiarios*. The government also promised cheap virgin lands and constructed eleven immigrant hotels around the country to house the newcomers. The timing was auspicious. Just as the Argentine pampas was opening to wheat cultivation in the 1880s, the grain-growing regions of northern Europe suffered an acute depression and many farm labourers were desperate to leave. Religious and political leaders, such as Abraham Kuyper, leader of the Christian Anti-Revolutionary Party, urged the poor to emigrate. “What other explanation can there be but human foolishness that in some small places of this terrestrial globe we live so heaped, suffocating in cellars and buildings intended for demolition, while other regions in other parts of the world hundreds of times larger than our country, await the plough and the sickle.”⁵ With such pronouncements in the face of overwhelming poverty, Dutch farm workers took flight and the cash grain regions of Friesland, Groningen, Zeeland, and southern Zuid Holland became “demographic expulsion zones,” to use Wildeboer's phrase. Friesland especially became a hive ready for swarm-ing.⁶

---

3 C.F. Jongkind, “The Dutch Colony in Tres Arroyos, Argentina: A Particular Case of Ethnic Group Maintenance”, *International Migration* 22, No 3 (1985):337; Carl E. Solberg, *The Prairies and the Pampas: Agrarian Policy in Canada and Argentina, 1880-1930* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1987), 74; Jeremy Adelman, *Frontier Development: Land, Labour, and Capital on the Wheatlands of Argentina and Canada, 1890-1914* (Oxford: Clarendon Press, 1994), 104-08; J. Paulussen, *Emigratie van Nederlanders naar Argentinië (1888-1891)* (Doctoral thesis, State University of Utrecht, 1981).

4 P.W. van Zeijl, “De Nederlandsch Amerikaansche Stoomvaartmaatschappij en de vaart op Buenos Aires, 1888-1890”, *Tijdschrift voor Zeegechiedenis* 11, No. 2 (October 1992):153. This article is drawn from Van Zeijl, *De Nederlandse immigratie in Argentinië in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Doctoral Thesis, State University of Leiden, 1991).

5 Quoted in Oberman, *Antiquum Peractum Sit*, 15.

6 Cited in Oberman, *Antiquum Peractum Sit*, 13. See also J.D. Wildeboer, *Friesland verliest zijn kinderen* (Assen: Van Gorkum, 1954), 48. According to Netherlands government records, the 1888 emigrants came mainly from the cities of Rotterdam and The Hague, and the Zeeland municipality of Yerseke. The 1889 emigrants came mainly from the municipalities of Biervliet, Goes, 's-Heer Arendskerke, Hoofdplaat, Krabbendijke, Kruiningen, Oud Vossemeer, Rilland-Bath, Wemeldinge, Wolphaartsdijk, Yerseke (Zeeland); Barradeel, 't Bild, Ferwerderadeel, Noordwolde, Kollumerland, Oostdongeradeel, Westdongeradeel (Friesland); Uithuizen, Ulrum, 't Zandt, Uithuizermeeden (Groningen);

Celman hoped to direct this outflow away from the United States, which had previously attracted 90 percent of all overseas emigrants, and lure up to 10,000 Dutch to Argentina. In 1888 the Dutch Consulate in Buenos Aires received its first letter from Friesland inquiring about conditions for immigrants. Many more letters followed, indicating that the Argentine promotion efforts were getting results in the crisis-ridden northern region. In the three years, 1888-1890, the recruiters snared 4,500 Netherlanders, 85 percent of whom the Argentine government subsidized. These Netherlanders joined a record 261,000 immigrants in Argentina in 1889.⁷

But Argentine government recruitment ultimately failed. Compared to the 175,000 Dutch who made the United States their home between 1845 and 1945, only 10,000 settled in Argentina. Half came before 1925. In the postwar years, another 3,600 Hollanders settled in Argentina, compared to 100,000 Dutch who entered the United States. Brazil and Chile attracted more Dutch settlers than did Argentina.

In the period 1880-1926, according to immigration records in Buenos Aires, 58 percent of the Dutch immigrants were Protestant, 32 percent Catholic, and 2 percent Jewish.⁸ This closely approximated the religious census in the Netherlands, but stood in sharp contrast to an Argentina that was 99 percent Catholic. It also differed from the Dutch exodus to North America, which was 80 percent Protestant. Argentina as a Catholic land obviously was more congenial for Catholic Hollanders.⁹ Nevertheless, the Dutch in Argentina held on to their ethnic identity for a time. The 1895 national census reported only 38 men and 15 women had married persons of other nationalities.

Ocean passage

The Dutch embarked for Buenos Aires mainly aboard vessels of the *Nederlandsch-Amerikaansche Stoomvaart Maatschappij* or NASM, a precursor of the *Holland-Amerika Lijn*. Anticipating a massive influx, NASM redirected three steamships, the *Schiedam*, the *Zaandam*, and the *Edam*, from the New York City service to the Argentine traffic.¹⁰ The *Zaandam* set sail from

---

and Dirksland (Zuid-Holland).

7 Gerlinda Banda, "De oogst van de tegenspoed: emigratie van Friese landarbeiders naar Argentinië (1888-1890)" (Doctoral thesis, State University of Leiden, 1993), 74, 19; Van Zeijl, *Nederlandse immigratie*, 154; Oberman, *Antiquum Peractum Sit*, 22, 34-35.

8 Derived from Robert P. Swierenga, "Buenos Aires Ship Passenger Lists, 1882-1926". I am indebted to Mario Santillo and Alicia Bernasconi of the Centro de Estudios Migratorios Latinoamericanos (CEMLA) in Buenos Aires, who with the concurrence of Luigi Favaro of the Center for the Study of Emigration in Rome, kindly provided a diskette of Dutch nationals in the Buenos Aires ship passenger data base, 1882-1926.

9 The 1899 national census counted 61 percent Protestant, 35 percent Catholic, 2 percent Jewish, and 2 percent unaffiliated.

10 *New York Times*, 24 Febr. 1889, cited in Oberman, *Antiquum Peractum Sit*, 37, 98 n194; Van Zeijl, *Nederlandse immigratie*, 154.

Amsterdam in December 1888 to inaugurate the NASM South American Line, but the big wave began with the arrival of the *Schiedam* from Amsterdam in March 1889 with 378 Hollanders, which was followed in May by the *Zaandam* from Rotterdam with another 303 Dutch. Departures alternated between the Amsterdam and Rotterdam terminals.

Eventually, the *P. Caland* and the *Leerdam* were added to the South American route. Each carried from 300 to 700 passengers in steerage and completed the voyage in five to six weeks, depending on the number of stops in England, Spain, Portugal, and the Canary Islands to take on more passengers.¹¹ By contrast, NASM ships bound for New York went direct or with one stop (usually at Southampton, England), and they completed the voyage in only 7-10 days. This was one-fourth the time on the Argentine route.

Argentine immigrant policy

Upon arrival, the newcomers were given free food and lodging at disreputable immigrants hotels for five days. The stay was extended to ten days if they signed a labor contract to go to one of the agricultural colonies. In the peak year of 1889 more than one-half of all Dutch immigrants spent some time in one of the government-run hotels, which doubled as hospitals for the many who suffered from gastrointestinal infections and other maladies. One in twenty Dutch in 1889 arrived sick, despite free medical care by the doctor on board all NASM ships. Sickness was greatest on passages departing in the dead of winter, when passengers experienced the temperature extremes of crossing the equator.¹²

Argentine officials “helped” the newcomers by signing them to labor contracts with large ranchers in the provinces of Buenos Aires, Santa Fé, Entre Ríos, Córdoba, Chaco, and Corrientes. The labor bureau, the *Oficina de Trabajo*, gave free railroad tickets. Landowners provided food and other necessities on credit, and settled accounts when the crops came in. Hollanders signed such labor contracts without being able to read the fine print in Spanish, and many ended up being victimized, especially when landowners failed to keep their part.¹³

Dutch farm laborers in the interior worked the virgin lands “like slaves” from dawn to dusk under harsh foremen and with unwholesome food. Provisions were ample in beef, corn, and sugar but low in milk, cheese, vegetables, and fruits. The huge hunks of meat and hardtack were not part of the normal Dutch diet and this led to intestinal illnesses, especially among the children.

---

11 Van Zeijl, *Nederlandse immigratie*, 156-57; Oberman, *Antiquum Peractum Sit*, 37, 98 n196.

12 Van Zeijl, *Nederlandse immigratie*, 159; Banda, “Oogst van de tegenspoed”, 31-32.

13 Oberman, *Antiquum Peractum Sit*, 42; Jongkind, “Dutch Colony in Tres Arroyos”, 338.

The people were housed in flimsy mud huts until they could build their own homes. A leader in the Gereformeerde Kerk [Reformed Church] of Buenos Aires later told of the consequences: “Because of disease, hunger and poverty a third of the colonists died.” In one congregation some 100 persons, mostly the young, died within a few months after arrival. This same cleric charged that some families survived only by prostituting their daughters to the ranch foremen.¹⁴

Immigrants who were greater risk takers signed farm contracts, either as cash tenants or more often on shares, in which case landowners provided tools, seed, and oxen in exchange for a 50/50 split of the crops. But few Dutch in the early years climbed the agricultural ladder from tenancy to land ownership. On the pampas in 1895, half of the farmers were tenants and the proportion increased over time to 70 percent by 1914. Only a fortunate few had the means to buy the virgin land. According to the Second Argentine National Census of 1895, only 121 of 2,880 Dutch, or one in twenty-five, owned farms. In Santa Fe Province, a mere 7 of 405 Dutch (less than one in fifty) owned farms. This was fewer than the ten Dutch prostitutes that worked the streets of Buenos Aires at the time.¹⁵

Dutch agricultural colonies

The main Dutch rural colonies took shape in the agricultural projects of Micaela Cascallares, La Hibernia, and La Colina near Tres Arroyos, La Fortuna near Bahia Blanca, and Felix Lynch near Chacabuco. Tres Arroyos, a regional market center and railhead, had 4,000 inhabitants in 1889. The fortunate Dutch with some capital ended up on this fertile pampas and the surrounding areas of San Cayetano and Claromec .

At Tres Arroyos the largest Dutch colony in Argentina developed with about 80 families. Virgin land was available in 50-hectares (125 acre) parcels for \$5,000 (\$100 per hectare or \$40 per acre). This price for viable farmland was considered fair for such productive lands, according to Alsina, the government official.¹⁶ But it was expensive compared to the free land policy the United States government had followed since 1862, and where \$40 in the 1880s would buy improved farms near railroads throughout the plains states.

The agricultural colony of Micaela Cascallares was the most important settlement in the Tres Arroyos district. The impresario Don Benjamin del

---

14 Oberman, *Antiquum Peractum Sit*, 42-43, 101 n234, 103 n248.

15 Solberg, *Prairies and the Pampas*, 60; Adelman, *Frontier Development*, 131, 127; Jongkind, “Dutch Colony in Tres Arroyos”, 338-39; Oberman, *Antiquum Peractum Sit*, 44-45.

16 Oberman, *Antiquum Peractum Sit*, 43, n246; J.A. Alsina, *Poblaci n, Tierras y Producción. La inmigración Europea en la República Argentina* (Buenos Aires, 1903); John C. Hutt, “Iglesia Cristina Reformada de Argentina, 1888/90-1956”, undated manuscript in author’s possession.

Castillo opened this 21,000-hectare (52,500-acre) project in 1889, just at the time the first contingent of sixty Frisian and Groninger families arrived. Castillo parcelled the fertile lands into 381 plots of 25 to 50 hectares (62 to 125 acres), and offered them for 1-3 pesos per hectare to work his land. Many of the initial families did not remain on the harsh frontier but left for larger towns, or moved to distant parts of the country; some returned to the Netherlands. Nine families are known to have remained in Tres Arroyos. They survived by finding work on the newly-opened railway as station employees and porters, and by doing carpentry, electrical work, butchering, and even digging graves.

Three other colonies – La Hibernia, La Colina, and La Fortuna – were short-lived. La Hibernia covered only 5-6,000 hectares (12-15,000 acres) and attracted mainly Flemish Belgians and Netherlanders, but it was poorly planned and did not thrive. In 1891 most of the people moved to Tres Arroyos and Micaela Cascallares. La Colina, some 200 km distant, failed even sooner. The La Fortuna project of 8,000 hectares (20,000 acres) began in 1889 with 128 families, 79 (two-thirds) Dutch with 442 souls. One-third of the Dutch were Frisians; Catholic French, Germans, and Italians made up the remaining workers. The developers had financial difficulties from the outset and did not provide the necessary provisions to their workers, who were forced to leave.

Félix Lynch in the district of Chacabuco had 25 Dutch families (134 souls) in 1890, 7 of whom were Frisian. The Protestant Dutch lived in one neighbourhood and an equal number of Catholic French, Belgians, Germans, and Swiss congregated in another. All raised wheat, corn, and linseed on parcels ranging from 60 to 92 hectares (150-230 acres). This small settlement fared better than those near Tres Arroyos in the south.¹⁷ Comodoro Rivadavia had a unique origin as a colony of South African Boers, consisting of 33 families, all members of the arch-conservative Nederduitsch Gereformeerde Kerk, who after the debilitating Boer War emigrated to Chubut in the far south Patagonia between 1902-1905 under the leadership of the Reverend Louis P. Vorster. Vorster organized a Nederduitsch congregation in Comodoro Rivadavia in 1903 and served it until 1906, when the Reverend A.J. Jacobs took his place until 1910. In 1912 the Reverend A.C. Sonneveldt founded a Gereformeerde Kerk, which eventually merged with the Nederduitsch congregation.¹⁸ The colonists primarily raised sheep.

Many poor Dutch found themselves in factory districts in Buenos Aires and Rosario, where they lived in tenements and worked in menial factory jobs until

---

17 Banda, "Oogst van de tegenspoed", 21, 62-63, 80-84; Oberman, *Antiquum Peractum Sit*, 42, 46.

18 Oberman, *Antiquum Peractum Sit*, 6-7; F.R.P. de Bruijn, "Die kerklijke lewe van die afrikaners in Argentinie (1903-1915)", Klerksdorp, South Africa, October, 1974.

they could pick up enough Spanish to get by. Seven-day work weeks were the norm in the factories.¹⁹

First wave collapses

The timing of the first Dutch immigrant contingent in Argentina could not have been worse. Just as they began arriving, the stock market crashed in June 1888 and this triggered a severe depression, made worse by endemic political corruption. Standard rents on share-cropped farms rose to 70 percent by 1890. Tenant farmers, including the Dutch who had just arrived, abandoned the land and fled to the cities, but hyper inflation, unemployment, and labor strikes made times hard there as well. The Argentine government did not yet offer a social “safety net” of unemployment insurance and workmen’s compensation programs.

More than 300 desperate families from the failed agricultural colonies, as well as the city Dutch, massed in Buenos Aires at the door of the Dutch consul, Leonard van Riet, to complain bitterly about the bad treatment and ask for funds to return to the Netherlands. The consulate assisted some families, mainly widows with small children, but it was left to an association of wealthy Dutch in Buenos Aires, who formed the Wilhelmina Society, to provide charity.²⁰

Alsina sharply criticized the government's policies for creating an “artificial immigration”. These people took passage “lightly”, declared Alsina. Thus, they “have only themselves to blame if their situation has not turned out to be prosperous”. Consul Van Riet concurred with Alsina. In an 1889 article in *De Standaard*, Van Riet had advised prospective immigrants to emulate the successful North American transplanting of the 1840s. Immigrants must save at least 200 guilders (\$80) and form “associations of small farmers whose goal should be the group purchase of land in Argentina so as to then, with the necessary knowledge, exploit it”.²¹ Large families with no money should stay home. Alsina and Van Riet put their fingers on a weak point in the promotion effort, but their remarks must also be seen as an attempt to exculpate their respective governments for shortcomings in implementing the assistance programs. The officials could also blame the unforeseen collapse of the Argentine economy.

By July 1891 the Argentine people took to the streets and rebels tried to topple the government by force. Soldiers restored public order after two days of bombardment in the capital, but the Celman government fell a week later. A

---

19 Oberman, *Antiquum Peractum Sit*, 28.

20 Banda, “Oogst van de tegenspoed”, 59-61, 79; Oberman, *Antiquum Peractum Sit*, 45-46.

21 Quoted in Oberman, *Antiquum Peractum Sit*, 38, 47-48.

decade of political instability followed until the Centennial year, 1910, when the old oligarchy collapsed and a new reform government came to power.²² Three months before the June riots, the Celman administration discontinued its subsidized fares and this virtually ended Dutch immigration after only two years. The word in the Netherlands was to avoid Argentina, because the government had failed to meet its obligations to the new agricultural recruits. In one instance the *Schiedam* arrived at Buenos Aires in December 1890 with only one Dutch passenger. The Holland-America Line had no choice but to stop its Argentine passenger service. Thereafter, in the 1890s more Dutch re-migrated to the Netherlands than arrived from there.²³ It was 1907 before another vessel from Rotterdam or Amsterdam arrived in Buenos Aires with Dutch passengers, although the Koninklijke Hollandsche Lloyd company had in 1900 begun regular freight service between Amsterdam and Buenos Aires.²⁴ The end of the fare subsidy program was a blessing in disguise; it spared more people from disappointment. The Reverend Gerardo Oberman, currently a pastor in the Dutch Reformed Church in Argentina and a student of its history, is very harsh in his evaluation of national policies in the 1880s. The Dutch came to a “convulsed and unstable” land, Oberman states, and they “suffered in their own flesh the consequences of a disastrously planned immigration and of a policy condemned to failure”. Oberman paints too dark a picture; the United States economy also collapsed in 1893 and for several years immigration ceased and the Dutch there suffered greatly. New immigrants caught in the undertow of an economic tsunami always bear the brunt of the wave. Nevertheless, Argentina for the Dutch Reformed, was in Oberman's words “a paradise that never was”.²⁵

Dutch Reformed churches

Only immigrants of the Reformed faith managed to create Dutch ethnic congregations in Argentina, and these were limited to four churches — Rosario (1893), Buenos Aires (1900), Comodoro Rivadavia (1903), and Tres Arroyos (1908). The first two were urban churches, and the latter two were rural churches.

The Dutch colonies were widely dispersed and lacked clerical leadership for years. Families assembled in private homes and elders led worship. In 1889 a few families organized an “Immanuel Evangelization Association” in two

---

22 *Ibid.*, 22-25.

23 The extent of remigration from Argentina is not known, but the Netherlands Consulate in Buenos Aires and the Association for the Welfare of Needy Netherlanders in Buenos Aires both provided funds to repatriate Dutch nationals. The Association paid the return fare for 30 persons in 1889 alone. The Consulate sent back a steady stream. Others signed on Dutch vessels as sailors or any job to earn passage monies (*Ibid.*, 46).

24 Van Zeijl, *Nederlandse immigratie*, Table 1, 162.

25 Oberman, *Antiquum Peractum Sit*, 33, 37-38, 47 (quote), 97 n175, 99 n203.

places, Tres Arroyos and Rosario. The congregation in the city of Rosario (province of Santa Fe) was the first to be formed in 1893, five years after the Dutch immigration began; Rosario was also the first to disband in 1923. The Buenos Aires congregation dates from 1894.²⁶

Four hundred Hollanders lived in Rosario, a city of more than 100,000 inhabitants, according to the 1895 national census. In 1893, after three years of effort, at least two house churches there, numbering some 50 souls, organized the Hollandsche Christelijke Gereformeerde Kerk. The body immediately made official contact with the GKN and requested Bibles, hymnals, and catechism books. At least 250 other Reformed souls, of an independent pietist bent, continued to meet in conventicles. Bickering soon rent the church, as “dissenters” withdrew in protest of the lax exercise of discipline and the administering of the sacraments by a Methodist pastor.

The fledgling church needed a seminary-trained pastor, but the mother church, the Gereformeerde Kerk Nederland (GKN), at its synod of 1896 refused their request to send one. They recognized the urgent need in Rosario, but declared that “since its members chose America as their second homeland, they themselves should seek the help they need there”. Presumably, synod's foreign missions committee, who made the absurd recommendation, believed that the CRCNA should be responsible for sending ministers to Argentina. The Christian Reformed Church in North America (CRCNA) later did step into the breach, but it initially believed that the mother church in the Netherlands had the primary responsibility, though it would share in the work.²⁷ Strange it was that the GKN so readily wrote off Argentina as a mission field at the very synod that became known as the Synod of Missions.

Elder Andreas Struis, the Vice Consul in Rosario, led worship twice a Sunday for the remnant of 30 persons, reading sermons sent from Holland, and conducted weekly catechism classes. In 1902 he sent a letter to the CRCNA requesting closer ties. The elders of the Rosario congregation, following the advice of the Kampen theological faculty, in 1897 ordained Struis as pastor with the laying on of hands. The extremity of the need dictated this unusual practice. The more solid footing brought back many of the seceders of 1893, but Struis had to work full time to support his family and could not dedicate himself 100 percent to the church. This prompted him in 1901 to accept a call from the wealthier Buenos Aires congregation, which could pay his full salary. The Rosario church never again had an ordained pastor.

In 1908 Rosario placed itself under the tutelage of the Buenos Aires congregation. Thereafter, it limped along with occasional visiting ministers

---

26 This section relies on *ibid.*, 51-67.

27 John Wyngaarden, “What Has Our Church Done in South America?” series of six articles in *The Banner*, April 25-May 30, 1930.

until it disbanded in 1923, despite a formal reconstitution of the church in 1916. Because of the lack of a regular pastor and a failure to live in harmony, Rosario was the first church to disappear but it was not the last. The Reformed families joined other denominations: Methodists, Baptists, Free Brethren, Waldensians, and even the Salvation Army. This forced assimilation spelled the end of the Reformed community in Rosario.

Meanwhile, formal worship began in the Barracas neighborhood of southern Buenos Aires in 1894, under the leadership of several gifted elders, C. Nieuwenhuizen and C. de Boer. The church was organized in 1900 with 150 souls, mainly of working class families, and the next year Rev. Struis was called. He carried on for five years, while the maturing congregation repeatedly appealed to the GKN and the CRCNA to send a trained minister. They too, like Rosario, were ignored, until 1908 when the GKN sent the Reverend Dr John van Lonkhuijzen, pastor of the GKN congregation in Aarlanderveen, for a period of two years, in response to a call from the Buenos Aires church. The congregation received Van Lonkhuijzen with tears of joy; their prayers of many years had finally been answered.²⁸

Before Van Lonkhuijzen arrived, many members had given up hope and joined the Baptist Mission. Barely 50 souls remained and half were children. The GKN had acted seven years too late and a flourishing congregation nearly died. After Van Lonkhuijzen returned, the Buenos Aires church reverted to a "leeskerk" (a service with printed sermons read by an elder), but it received more attention and financial help from abroad because Van Lonkhuijzen campaigned actively on their behalf in the Netherlands and later in the United States.

The lack of consensus in religious matters plagued the Reformed settlements. In Van Lonkhuijzen's words, the state of the Reformed community was one of "hopeless division, endless confusion, and limitless decline". The young people especially went to the cities and many abandoned the faith of their fathers, after coming to the realization that in a Catholic country par excellence, there was no longer any social obligation to keep their religious tradition. The failure to establish and maintain Christian day schools was also fatal. Public schooling pulled the children into the Argentine culture and led to outmarriages.

Van Lonkhuijzen was doubtless dismayed by the dismal situation in the Reformed churches, and this may explain his decision to return to the Netherlands after only seven months! In that time he nurtured the Buenos Aires church, established a small congregation in the town of Tres Arroyos, laid the base for founding Dutch Christian schools in the two congregations, and

---

28 This section relies on *ibid.*, 67-76.

organized the Reformed churches into a classis, based on the Church Order of Dordrecht.²⁹

The Reverend Antonie C. Sonneveldt (1889-1959), who arrived in Buenos Aires in late 1910, stood on Van Lonkhuijzen's shoulders and brought a sustained organizational push and new dynamism.³⁰ Instead of staying seven months, he remained fifty years as the first and only Reformed itinerant preacher in Argentina! Soon the congregation surpassed its former membership high of 150 souls. Sonneveldt's coming was the most significant event in the development of the Reformed Church in Argentina. The CRCNA even sent \$400 for his support for two years as an endorsement of his work.

Then barely 30 years of age, Sonneveldt devoted his entire career to nurturing the Reformed faith in Argentina, serving two pastorates in Buenos Aires (1911-15, 1926-55) and one in Chubut (1915-26), all the while going on preaching circuits to scattered Hollanders throughout the country. In 1914, for example, Sonneveldt visited the Boer colony and preached 25 times, confirmed elders and deacons, heard 28 confessions of faith, baptized 60 children, and organized a youth association. Being located in the national capital, the Buenos Aires church also benefited from continued immigration and the church continues to the present.

The Tres Arroyos church, located on the southern pampas, had a rocky start. At the turn of the century, the congregation in Buenos Aires sent elder Fritz Benning to encourage the lay leaders there to organize a church and Christian school in the Dutch language "so that the Dutch nation not be lost", but the settlers were too disjointed to act. Pastor Struis of the Buenos Aires church went there to preach and baptize, but it was Van Lonkhuijzen who in 1908 succeeded in organizing a small church with seventeen adult members. The patience and perseverance of these half dozen core families and their descendants is primarily responsible for keeping the Tres Arroyos congregation alive until the present day.

In 1911 the GKN sent "Meester" A. Rolloos to gather the scattered flock of Hollanders in the area and found a Dutch Christian School, but he departed hastily after less than a year, to be followed by Rev. Sj. Rijper, a Sonneveldt protegee. Rijper founded the school in 1913 and remained as pastor for six years, putting the congregation on a sure and permanent footing. In 1930 the CRCNA sent its first missionary pastor, the Rev. Carl Bruxvoort, and he led the congregation for five years. He was followed in 1937 by the Rev. J. Jerry

---

29 Jan van Lonkhuijzen, *Argentinië: een belangrijk land, ook voor Nederlanders* (Wageningen: Vada, 1908) 10; Oberman, *Antiquum Peractum Sit*, 6-8, 51; C. te Voortwis, *La inmigración holandesa en Argentina: el caso de Tres Arroyos. Los cifras y la vida detrás de las cifras* [Dutch Immigration in Argentina: The Case of Tres Arroyos] (Masters thesis, University of Amsterdam, 1988).

30 Mae Rooy, "Patagonian Preacher" [A.C. Sonneveldt], series of articles in *The Banner*, July 2-Sept. 3, 1971.

Pott, who remained until 1950 when he succeeded Sonneveldt at Buenos Aires. Pott went on preaching circuits with Sonneveldt and worked among the Dutch immigrants in San Cayetano, San Francisco de Bellocq, and Claromec . Of the dozen and more missionary pastors sent out by the CRCNA, he served the longest – twenty years (1937-1957), and his ministry was marked by much success.³¹

Social characteristics

The Buenos Aires ship lists reveal three high points of Dutch arrivals – 1888-1890, 1905-1917, and 1920-1925, with the peaks in 1889, 1911, and 1925.³² This trend line closely tracks Dutch immigration to the United States in these years, although it was thirteen times less in raw numbers (Table 1, Figure 1). The parallel cyclical pattern suggests that similar economic conditions were at work in the Netherlands and in both receiving countries, even though they were on opposite sides of the equator. The United States and Argentina offered cheap lands on the frontier and industrial development was gathering momentum.

After 1890 the nature of the Dutch movement to Argentina changed from a folk migration to a commercial exchange. Families predominated in the first wave; from 1882 to 1890, 74 percent were married. In the next decade, 1891-

---

31 Oberman, *Antiquum Peractum Sit*, 6-7, 67, 77-82; John C. Hutt, "Iglesia Christina Reformada de Argentina 1889/90-1956" [1971].

32 One of the major research problems in immigration studies based on passenger lists is the standard inclusion of both "permanent sojourners" and visitors. Many lists designate the two groups with the initials "PS" and "V", but the reporting is sporadic. Including visitors distorts the picture of immigration unless they are taken into account. As many as one-third of Dutch nationals arriving at Buenos Aires were merchants, agents, brokers, managers, directors, and professionals, most of whom were coming temporarily on business. Their numbers increased after 1890. After World War II, of 3,600 Dutch leaving for Argentina, 70 percent were not immigrants. A bigger problem is that many ship manifests are missing. During the peak years of the initial Dutch influx, 1888-1890, the Holland-America Line ran 21 crossings from Amsterdam and Rotterdam to Buenos Aires, but the CEMLA file only includes 10 of the manifests; half are missing. In the critical year 1889, when most of the first-wave Dutch sailed, the CEMLA file only includes 2 of 10 NASM-ship arrivals in Buenos Aires, carrying a total of 681 Hollanders. The official Dutch immigration total for 1888-1890, based on reliable Argentine and Netherlands sources, was 4,470; the CEMLA file only lists 1,100 (Table 1). The actual number is thus four times greater than the Buenos Aires file indicates. For the entire period, 1882-1926, the CEMLA file totals 5,000 Dutch, but Argentine immigration statistics for the years 1850-1940 number 10,000. Since very few Dutch entered Argentina before 1888 and in the 1930s, the two totals should be similar. But the ship lists include only one-half the official number of 10,000. Clearly, the Buenos Aires passenger lists are very incomplete, just as are the United States lists, which I have analyzed previously (Robert P. Swierenga, "Dutch International Migration Statistics, 1820-1880: An Analysis of Linked Multinational Files", *International Migration Review* 15 (Fall 1981): 445-70; Henry A. Gemery and Roger Schofield, "The Mystery of the Fourth Cell: Linked Multi-National Files as a Measure of Under-Reporting in Immigration Statistics", *International Migration Review* 21 (Winter 1988):1593-95; and Robert P. Swierenga, "Reply to Gemery-Schofield; Under-Reporting of Dutch Immigration Statistics: A Recalculation", *ibid.* (1987) 1596-99.

1901, 55 percent were married. This number dropped to 47 percent in the years up to World War One. During the war years 1915-1918, only 37 percent were married, but afterwards, from 1919 to 1926, the number increased again to 47 percent because entry into the United States was blocked by the new quota laws. Overall, 55 percent were married, compared to 70 percent among Dutch to the United States (Figure 2).

The occupational distribution among Protestants and Catholics, however, was the same. One-fifth were professionals and directors, another one-fifth farmed, one-third were agents and brokers, one-sixth were skilled craftsmen, and one-tenth were unskilled laborers. Over two-thirds of Protestants took passage directly from Dutch ports, whereas two-thirds of Catholics embarked from non-Dutch ports, mainly in Belgium and France (Table 2). Many were merchants traveling on business.

Second and third wave trends

After a fifteen-year lull in immigration, a second wave began in 1905 and ran until 1917, totaling 2,200 Dutch. This was followed by a third spurt after the war, from 1920 to 1926, totaling another 1,200 (Table 1). The vast majority after 1905 were merchants, traders, and professionals, rather than farmers who had predominated in the first wave. In the third period, 1918-1926, farmers made up a mere 14 percent, as did skilled and unskilled workers (Table 4). Commercial persons had become dominant, and nearly one-half sailed from ports other than Holland. Of these, two-thirds came from ports elsewhere in Europe and one-third from South America, Africa, and Asia. Most traveled in luxurious first and second class accommodations. Proportional to their share of the arriving passengers, Protestants sailed from Dutch ports more than did Catholics; 70 percent were Protestant and 25 percent Catholic, compared to the overall passenger ratio of 62 percent Protestant and 33 percent Catholic. The few farmers in the third wave made a significant impact on the Tres Arroyos colony. These were sons of wealthy landowners from the Haarlemmermeer Polder near Amsterdam who arrived in 1924 with their substantial inheritances. They had been recruited by the Rev. Sonneveldt, who regularly visited Tres Arroyos. In an Argentine promotion meeting in 1923 at Aalsmeer, a village on the Polder, Sonneveldt presented such a glowing picture of Tres Arroyos that twenty young farm laborers decided to try their luck for a season. Their favorable reports then prompted a number of farmers' sons to emigrate the next year. Nearly all married daughters of first wave 1889 immigrants and prospered.³³

These innovative farmers introduced new agricultural crops and techniques, established the renowned Alfa farmers cooperative, and mastered the

---

33 Jongkind, "Dutch Colony in Tres Arroyos", 339.

challenges of big-time farming in an inflationary business environment. They also supported the Reformed Church and its parent-run Christian school. Jan Verkuijl, one of the most successful of the 1924 contingent, rose from managing the Alfa Cooperative to leadership in the national organization. As chairman of the Committee for Immigration, established in 1933, he frequently returned for recruiting trips to the Netherlands and migrants kept coming until the early 1950s.³⁴

It was the religious, economic, and social efforts of the 1924 migrants that enabled Tres Arroyos to survive and prosper as a Dutch community. It was virtually the only Dutch enclave to do so. The others withered away.

Conclusion

Dutch migration to Argentina was an individual movement for labor and trade, instigated by government fare subsidies. But the program ran amok due to rose-colored promises by Argentine officials, chronic political instability, and the economic crisis of the early 1890s. General economic development and industrialization in Argentina fell far behind that in North America. This made advancement more difficult for immigrants as well as for nationals. Argentina was “a paradise that never was”.³⁵

Unlike the United States, where the Dutch were led by their pastors to plant Reformed and Catholic colonies, in Argentina they came as singles or family clusters without clerical leadership. They were “like lambs without a shepherd”, in the biblical imagery of Diego Zijlstra, a immigrant diarist who survived the harsh years.³⁶ The mother church in the Netherlands did not send a pastor to Argentina for nearly twenty years, until 1908. In contrast, Dutch immigrants to North American settled in hundreds of church-based colonies, led by their pastors, and the colonies were nourished by a continuing flow of family and friends in a typical folk migration.³⁷ A regular stream of pastors also answered the calls from Christian Seceded churches across the Netherlands. By contrast, the Reformed church in Argentina never received enough trained pastors and educators. That it survived against such odds is nothing short of amazing.³⁸

The sense of aloneness for Protestants in Argentina was all the more vivid because the country was overwhelmingly Roman Catholic. Instead of implicit,

---

34 *Ibid.*, 339.

35 Quoted in Oberman, *Antiquum Peractum Sit*, 47.

36 Diego Zijlstra, “Cual ovejas sin pastor”, a memoir published in serial form in *Juventud Calvinista*, no. 109 (May 1955) to no. 141 (Aug.-Sept. 1959).

37 Robert P. Swierenga, “The Delayed Transition from Folk to Labor Migration: The Netherlands, 1880-1920”, *International Migration Review* 27 (Summer 1993) 406-24.

38 Quoted from J.A.C. Rullman, *A Misfortune that Turned Out Well*, in John C. Hutt, “Analysis of Growth in the Argentine Reformed Church (Iglesias Reformadas de La Argentina)”, Calvin Theological Seminary paper, 1977, p. 1.

if not explicit, government support of Protestant churches, as in the United States, Argentine policy was inimical to them. This made it far more difficult for Dutch Calvinists to transplant their churches and uphold the formal “requirements” of the faith. It also led to inevitable intermarriage with Catholics and to Catholic baptisms of the children.

Argentina as a Catholic country could never rival North America as a home for Protestant Hollanders. The social and political culture was too different. In the United States the Dutch Reformed Church was one of the oldest denominations, dating from the founding of the New Netherlands colony in the 1620s. “Old Dutch” members of this denomination warmly welcomed the “Young Dutch” arrivals in the mid-nineteenth century into their churches and served them with advice and financial help. Argentina had no such welcoming party of religious brothers and sisters for Reformed immigrants. They had to survive as best they could as individuals or clusters of families.

Nor was there the chain migration that so characterized the North American story and is vital for continuing a migration tradition.³⁹ Argentina continued to be “terra incognita” for Netherlanders. So few Dutch settled there that they lacked the critical mass needed to build viable communities. In the United States the Dutch were colonists; in South America they were immigrants or simply migrants. Colonists transplant themselves and their institutions and maintain their ethnoreligious identity for generations, whereas immigrants leave the old ways and assimilate rapidly into the host culture. Or they remigrate. In the years 1897-1905 53 percent of all Argentine immigrants remigrated. While the Dutch rate of re-migration was likely less, it certainly far surpassed the North American rate estimated at 15 percent.

In 1969 nine Dutch Reformed churches remained active in Argentina, totalling 1,600 members.⁴⁰ The viable congregations were those in Tres Arroyos (540 members) and Tandil (84 members) in Buenos Aires Province, Buenos Aires city (319 members), Sarmiento (249 members) and Diadema Argentina (50 members) in Chubut Province, Mar del Plata (120 members), and the South African enclave of Comodoro Rivadavia (272 members). As Dutch ethnic churches, all were threatened with stagnation and remained financially dependent to some degree on outside support from the CRCNA and the GKN. Diversify or die was the choice they faced, but to break out of the ethnic mold was too difficult for most.⁴¹

---

39 The seminal work on the subject is John S. Macdonald and Leatrice D. Macdonald, “Chain Migration, Ethnic Neighborhood Formation, and Social Networks”, *Milbank Memorial Fund Quarterly* 42 (Jan. 1964) 82-96.

40 Base Firme, *Publicacion mensual de Las Iglesias Reformadas en la Argentina*, IV, No. 37 (Jan. 1969) 1-28.

41 Hutt, “Analysis of Growth in the Argentine Reformed Church”.

Today the only bonafide Dutch immigrant enclave is the closed community of Tres Arroyos with its 400 members, which survives as an ethnic island, but it too is threatened by exogamy and cultural assimilation into Argentine life. Thousands of second and third generation Dutch from Tres Arroyos, who are spread across the country, maintain some regular contact with the mother colony, which Netherlands field sociologist C.F. Jongkind described in 1983 as a “positive, prestigious entity”.⁴² But its days as a Dutch enclave are also numbered.

Table 1: Dutch in Buenos Aires Passenger Lists, by Year and Time Periods

Year	No	Year	No	Year	No
1882	17	1905	125	1918	42
1883	2	1906	115	1919	46
1884	9	1907	133	1920	218
1885	7	1908	168	1921	101
1886	21	1909	208	1922	167
1887	7	1910	228	1923	197
1888	82	1911	345	1924	152
1889	745	1912	134	1925	295
1890	270	1913	199	1926	68
1891	--	1914	173		
1892	23	1915	157		
1893	10	1916	111		
1894	--	1917	107		
1895	28				
1896	5				
1897	39				
1898	44				
1899	59				
1900	11				
1901	18				
1902	19				
1903	9				
1904	48				
totals	1473 (30%)	2203 (44%)	1286 (26%)		

Source: Buenos Aires Ship Passenger Lists, 1882-1926

⁴² Jongkind, “Dutch Colony in Tres Arroyos”, 340-41.

Table 2: Religion of Dutch Arrivals by Ports of Departure (in percent)

Religion	Ports of Departure			Totals
	Dutch	Europe	Non Europe	
Protestant	68	22	10	2888
Catholic	37	51	12	1613

Source: Buenos Aires Ship Passenger Lists, 1882-1926

Table 3: Dutch in Buenos Aires Passenger Lists by Time Period and by Ports of Departure

Ports	Time Periods			Totals
	1882-1904	1905-1917	1918-1926	
Dutch	908 (33%) (62%)	1097 (40%) (50%)	740 (27%) (57%)	2745 (100%) (55%)
Europe	516 (31%) (35%)	817 (50%) (37%)	307 (19%) (24%)	1640 (100%) (33%)
Other	49 (8%) (3%)	289 (50%) (13%)	239 (41%) (19%)	577 (100%) (12%)
Totals	1473 (100%)	2203 (100%)	1286 (100%)	4962 (100%)

Source: Buenos Aires Ship Passenger Lists, 1882-1926

Table 4: Occupation Rank Categories by Time Periods
(employed persons only)

Rank Categories*	1882-1904		1905-1917		1918-1926		Totals
	N	%	N	%	N	%	
Professional	59 (10%)	11	263 (22%)	49	219 (30%)	40	541 (21%)
Commercial	106 (17%)	13	434 (36%)	52	303 (41%)	36	843 (33%)
Agricultural	273 (44%)	48	187 (16%)	33	105 (14%)	19	565 (22%)
Skilled	110 (8%)	28	212 (18%)	55	66 (9%)	17	388 (15%)
Unskilled	68 (11%)	30	114 (9%)	50	46 (6%)	20	228 (9%)
Totals	616	24	1210	47	739	29	2565

* Rank Categories are:

Professional (professional, sub-professional, owner/entrepreneur, sub-managerial)

Commercial (employee/clerical, high commercant, shopkeeper, peddler)

Agricultural (farmer, farm laborer)

Skilled

Unskilled (semi-skilled, unskilled)

Source: Buenos Aires Ship Passenger Lists, 1882-1926

Boekbesprekingen

Gert Janssen, Cees Maas en Frank Viergever, *Over Zee- en Hollanders. Het succesverhaal van de Nederlandse emigranten in West-Michigan* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1998), 152 pp., f 39,90. ISBN 90 239 0623 3.

De journalisten Janssen en Maas en de fotograaf Viergever geven in dit boek woord en beeld een levendige impressie van de leefsituatie van de Nederlandse emigranten in het westen van de staat Michigan. Het gaat om de nazaten van de Afscheidenen die in het midden van de negentiende hun materiële en geestelijke toekomst zochten aan de andere kant van de Atlantische Oceaan. Met veel gevoel voor aansprekende details wordt een overzicht gegeven van de achtergronden voor de emigratie, de teleurstellingen en het moeizame begin, de economische opbloei en de grote betekenis van de verschillende gereformeerde kerkgemeenschappen voor de ontwikkeling van de regio. Niet alleen het ontstaan van de verschillende kerkgenootschappen, maar ook de invloed van de kerk op het sociale, politieke en economische leven komt hierbij aan de orde. Het boek sluit af met een schets van de huidige toestand van dit welvarende deel van de Verenigde Staten waar het calvinistisch arbeidsethos nog hoog gehouden wordt en het Nederlandse verleden zowel wordt gekoesterd als toeristisch uitgebuit. Het accent ligt bij alles niet zozeer op het centrum Holland, maar op het onbekendere Zeeland, dat steeds een belangrijke stabiele factor in de regio was en nu de economische motor van het gebied is. Ook andere dorpen van Nederlandse origine komen kort aan bod. Het boek heeft geen hoog-wetenschappelijke pretenties, maar biedt desondanks een vrij accuraat beeld van heden en verleden van West-Michigan. De lay-out is in het algemeen goed verzorgd en draagt bij aan het lees- en kijkplezier. Het is alleen jammer dat op de pagina's 21 en 25 met weglating van enkele zinnen letterlijk hetzelfde kadertekstje is afgedrukt. Verder sluiten de afgedrukte dagboekfragmenten van Cees Maas – die het boek wel levendiger maken – niet goed aan op de hoofdtekst, wat het achter elkaar doorlezen van het boek regelmatig onderbreekt. Maar dat typeert het hele werk: het zijn impressies die je beetje bij beetje kunt lezen. Het maakte mij in ieder geval weer duidelijk hoe levend en actueel de overzeese kerkgeschiedenis is. Bovendien laat het helder zien hoe het christelijk geloof de hele structuur en het karakter van een emigrantengemeenschap bepaalde en dat kerkgeschiedenis daarmee in feite ook maatschappijgeschiedenis is. Daarom is dit boek van harte aangeraden, ook voor mensen buiten Zeeland en Holland.

A.Th. Boone

A.J. van den Berg, *Kerkelijke strijd en zendingsorganisatie. De scheuring in het Nederlands Zendelinggenootschap rond het midden van de negentiende eeuw* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1997), 95 pp. f 19,90 ISBN 90 239 036 1

In de jaren 1858 en 1859 ontstonden naast het in 1797 opgerichte Nederlandsch Zendelinggenootschap (NZG) drie nieuwe zendingsorganisaties, de Nederlandsche Zendingsvereeniging (NZV), de Utrechtsche Zendingsvereeniging (UZV) en de Nederlandsche Gereformeerde Zendingsvereeniging (NGZV). In zijn studie gaat Van den Berg met name in op de kerkelijke en theologische achtergronden van deze splitsingen. Hoewel hij zijn boek geschreven heeft in het kader van een project van de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen (Oudestraat) blijft de NGZV buiten beeld en beperkt Van den Berg zich tot het ontstaan van de NZV en de UZV die hun wortels in verschillende stromingen binnen het Réveil hebben liggen. Of overigens zo snel gesteld kan worden dat de NGZV weinig banden met het Réveil heeft gehad is voor mij nog de vraag. Kan de herleving van het gereformeerd confessionalisme wel los gezien worden van het optreden van bijvoorbeeld Groen van Prinsterer?

Met het noemen van het Réveil is meteen het hoofdthema van dit boek aan de orde gesteld. De splitsingen binnen het NZG zijn volgens Van den Berg vooral het uitvloeisel van het toegenomen zelfbewustzijn van de orthodoxere stroming binnen de hervormde kerk. Het kerkelijke conflict werd binnen het NZG gebracht, hoewel er over het doel van die organisatie geen strijd was tussen de Groninger richting, de modernen en het Réveil. Die strijd was er wel over de grondslag. De meerderheid binnen het NZG van Groningers en modernen wenste deze niet officieel te wijzigen, maar vast te houden aan de traditionele ruime opvatting. De orthodoxen wensten echter een aanscherping van de grondslag in confessioneel-gereformeerde zin, omdat naar hun mening de bestaande formule onvoldoende adequaat was om vrijzinnige opinies, die ook door de oprichters niet zouden zijn getolereerd, te weren.

De uittocht van de orthodoxen voltrok zich in een aantal etappes. Als eerste werd in 1858 de NZV opgericht vanuit de Rotterdamse Réveil-kring, die zeer bij het zendingswerk van het in Rotterdam gevestigde NZG was betrokken. Uit het uittreden van de zendelingen Van der Valk en Ten Zeldam Ganswijk bleek volgens hen dat het modernisme binnen het NZG en speciaal in de opleiding wortel had geschoten. De oprichters van de NZV meenden dat nadat zij met moeite de afwijkende opvattingen van de Groningers hadden getolereerd, samenwerking met aanhangers van deze nog verder gaande dwaalleer binnen een organisatie niet meer mogelijk was. De NZV kende een democratische inslag en had een grote inbreng van leken. Deze Darbistische tendensen – die Van den Berg ten onrechte als anti-kerkelijk typeert, want anti-ambtelijk is juist – vormden voor een aantal andere orthodoxen aanleiding een jaar later

een andere zendingsvereniging op te richten. Het initiatief hiertoe werd genomen door de Réveil-kring te Utrecht, en aan deze stad ontleende de nieuwe organisatie haar naam. Deze zowel qua bestuursstructuur als qua achterban aristocratische organisatie kende de grootste groei in 1864. In dat jaar vond namelijk een tweede uittocht uit het NZG plaats. De overgang van jaarredenaar J.C. Zaalberg naar de moderne richting en het wat halfslachtige optreden van het hoofdbestuur naar aanleiding van deze affaire vormde aanleiding voor een groot aantal orthodoxe leden om te proberen de grondslag aan te scherpen. Toen dit voorstel door de ledenvergadering werd verworpen zei een groot aantal van hen alsnog hun lidmaatschap op.

Van den Berg beschrijft deze ontwikkeling helder en toont een goede kennis van de Nederlandse kerkelijke kaart rond 1860. De kerkelijke achtergronden van het conflict komen goed in beeld. Het blijft echter onduidelijk waarom de situatie binnen het NZG nu zodanig verschillend was van die binnen de hervormde kerk dat bij de zending wel een scheuring plaats vond en in de kerk (nog) niet. De Doleantie voltrok zich overigens langs een andere breuklijn dan de scheuring binnen het NZG. Voor mij is het toch opvallend dat mensen als Heldring en Beets die zich volop en zelfbewust hervormd voelden toch kozen voor een afscheiding, terwijl ze dit in de kerk niet deden. Wat mij betreft had dit punt verder uitgewerkt mogen worden.

Een nadere toelichting had wat mij betreft ook mogen worden gegeven op de relevantie van de ontwikkelingen op het zendingsveld en van de verschillen in zendingsvisie voor de splitsing. Het is opvallend dat de naam van de moderne zendeling Harthoorn in het geheel niet genoemd wordt, terwijl het debat over zijn opvattingen zijn hoogtepunt kende in het jaar voorafgaand aan de grondslagdiscussie in 1864. In mijn dissertatie *Bekering en beschaving* heb ik aan-ge-toond dat naast een discussie over de juiste inhoud van het christelijk geloof binnen het NZG ook sprake was van verschil van mening over de juiste zendingsmethode en de correcte houding tegenover niet-christelijke godsdiensten. De bespreking van de achtergronden van de splitsing kan daarom niet beperkt blijven tot de ontwikkelingen binnen de hervormde kerk, maar hebben zeker ook te maken met die binnen het NZG zelf.

Ondanks deze minpunten blijft de studie van Van den Berg een waardevolle bijdrage tot onze kennis van de kerk- en zendingsgeschiedenis in de negentiende eeuw.

A.Th. Boone

F.L. Schalkwijk, *The Reformed Church in Dutch Brazil (1630-1654)*, Zoetermeer, 1998, 356 pp., 5 appendices, bibliografie, illustraties, glossary en index. Verschenen als nr 24 in de serie MISSION.

Deze belangwekkende kerkhistorische studie is de vrijwel ongewijzigde Engelstalige versie van de Portugese dissertatie uit 1986, herdrukt in 1989; het notenmateriaal is geactualiseerd.

In de eerste twee delen (hoofdstuk 1-6) wordt voor Braziliaanse lezers op ongeveer 150 pagina's de geschiedenis geschetst van Europeanen in Brazilië en van de geschiedenis en elitaire organisatie van de gereformeerde kerken in de Nederlanden en de Braziliaanse kolonie. Van militaire- of garnizoenskerken ontwikkelden de Braziliaanse gemeenten zich tot koloniale en zelfstandige zendingskerken. In de bloeitijd omvatten zij 22 gemeenten die gedurende de Nederlandse periode door 54 predikanten en 90 ziekentroosters werden gediend. De auteur geeft veel waardevolle informatie over 'ordained' en 'unordained' kerkdienaren, evenals over de vorming van twee classes en een synode; een unicum vergeleken met de toenmalige kerkelijke situatie in bijv. Oost-Indië. Juist ter wille van de geografische distantie werden beide classes gevormd. Een synode werd o.a. georganiseerd om de aanwezigheid van politieke commissarissen op de classes te voorkomen, aldus de auteur.

De predikanten hadden sterke affiniteit met de beweging van de Nadere Reformatie, daar hun prediking piëtistisch gekleurd was en omdat zij nadruk legden op de noodzaak van heiliging en zendingswerk. De auteur veronderstelt ten onrechte dat dit specifieke kenmerken van deze beweging waren: het gold echter ook voor orthodox-gereformeerden. Voor deze oriëntatie gebruikt de auteur voortdurend de term 'puritans' en 'puritanism', behalve in de Nederlandstalige samenvatting (p. 351). Terecht bepleit Schalkwijk monografische studies van diverse bekwame predikanten die – gerekend naar de gecontracteerde termijn van drie à vier jaar – soms zeer langdurig in Brazilië hebben gewerkt. Behalve aan de elitaire organisatie wordt aandacht besteed aan educatie, aan oprichting van een seminarium of academie en aan diaconale projecten voor weduwen en wezen. Deze diaconale zorg stond bijv. in schril contrast tot de WIC-behandeling van bijv. de vrouw van dominee Jodocus a Stetten die vanaf 1632 in Brazilië werkte en in 1647 door de Portugezen gevangen werd genomen, waarom zijn vrouw te horen kreeg geen recht meer te hebben op het salaris van haar man. Deze kon toen immers de WIC noch de kerk meer van nut zijn! Onder druk van de classis werd haar het salaris uiteindelijk toch toegekend 'for reasons of compassion'. Geklaag over wanbetaling betekende derhalve niet, zeker niet zonder meer, dat predikanten destijds in deze kolonie uit waren op een welvarend leven.

De evenzeer belangrijke delen drie en vier van deze studie behandelen de kerkelijke zendingsactiviteiten, daar zes predikanten als zendelingen werkzaam waren onder Portugezen, Tupi-Indianen en Tapuia's. Bovendien was 17% van het predikantencorps hierbij betrokken gedurende oorlogs- en vreedstijd. Het accent lag op vertaling van theologische lectuur en educatie. Aan deze lectuur wordt daarom de nodige aandacht besteed. Indiaanse schoolmeesters en

ziekentroosters werden ook ingezet, zodat rooms-katholieken na het vertrek van de Nederlanders de indruk kregen dat er onder Indianen een tweede Genève was ontstaan. Dit kreeg geen lang leven omdat de Inquisitie toesloeg. De laatste hoofdstukken (deel 4) belichten de mate van godsdienstvrijheid voor de gereformeerde kerken, voor de vele Joden, evenals voor rooms-katholieken. De laatsten hadden in de praktijk een grote, zelfs offensieve bewegingsvrijheid, zeer tot ongenoegen van de predikanten. Slechts de organisatie van de rooms-katholieke kerk werd zwaar ingeperkt: elk contact met de bisschop in Bahia was verboden; deze had kerkelijke supervisie over heel Brazilië. Tegelijk kreeg de vicaris-generaal in Paraíba alle ruimte voor zijn kerkelijk opbouw-werk in de Nederlandse kolonie.

De auteur verdient groot respect voor zijn bronnenonderzoek, de heldere analyse en beschrijving van de kerk in de Braziliaanse kolonie en haar unieke positie. Het vormt een sterke aanzet tot verder onderzoek naar en verwerking van al het aanwezige archiefmateriaal zowel in Nederland als in Brazilië. Toch blijven er andere wensen.

Verdere verdieping in de verhouding tussen kolonistenbevolking en kerklidmaten is noodzakelijk. De auteur verwijst in noten naar de avondmaalsvieringen, o.a. die in december 1635. Dat vergt breder beschrijving. Bovendien kan nader worden onderzocht hoe het de Brazilianen in Nederland vergaan is, hoeveel waren dat er precies? Is er geen discrepantie tussen wat daarover in de noten op pp. 15 en 37 wordt gemeld? Een belangrijk gegeven als slavernij verdient al evenzeer zelfstandige behandeling (vgl. p. 48), namelijk in het kader van de vrije kerkelijke zending in vredestijd. Ligt er verband tussen de ervaringen van commandeur Alexander Picardt in Brazilië en de Cham-doctrine van zijn broer, de Coevordense dominee Johannes Picardt die ongeveer als eerste in 1660 deze doctrine formuleerde alsof negers als nakomelingen van Noachs zoon Cham per definitie gedoemd waren tot dienstbaarheid of slavernij? Bovendien valt een separate en missiologische behandeling te verwachten, sinds G. Debien in zijn *Les Esclaves aux Antilles Françaises* (Fort-de-France 1974, p. 178) heeft aangetoond dat Nederlanders in Brazilië een andere benadering van slaven invoerden. Deze veroorzaakte commotie op de Antillen, daar niet alle kooplieden deze benadering wensten te praktiseren. Daar komen we bij een laatste noodzakelijke vraagstelling: wat was de zelfstandige rol van Fransen (en Engelsen) in de Nederlandse kolonie? Fransen en Walen hadden immers een separate plaats in de gereformeerde avondmaals- of geloofsgemeenschap in Brazilië. Terecht accentueert Schalkwijk de belangrijke rol van de Spaans-Franse predikant Vincent Joachim Soler gedurende heel de bloeiperiode van Nederlands-Brazilië.

Kortom, deze belangwekkende aanzet tot beschrijving van de Nederlandse kolonie in Brazilië vergt nader kerkhistorisch onderzoek en verdient niet alleen

de warme belangstelling van Braziliaanse historici, maar zeker ook van Nederlanders.

L.J. Joosse

Christiaan de Jonge, *Apa itu Calvinisme?*, BPK Gunung Mulia, Jakarta, 1999, ISBN 979-415-567-5.

Calvinisme is geen vreemd verschijnsel op Indonesische bodem. Was de VOC niet een typisch product van een zich ontwikkelende calvinistische natie? Werd de Indische Kerk niet grotendeels gevormd naar Nederlands voorbeeld? Kwamen de (latere) zendelingen niet uit kerken met een duidelijk calvinistische stempel? Bovendien: calvinisme is van meet af aan geen nationale, maar een internationale aangelegenheid geweest. Ook in dat opzicht lijkt een 'export' naar de Indische archipel niet zo vreemd.

Toch wekt het anderzijds weer de nodige bevreemding wanneer gesproken wordt over calvinisme in Indonesië. Het calvinisme is immers een totaalbeweging, een eenheid van leer en leven, van liturgie en kerkzijn, van leven in de kerk en leven in de maatschappij. Het heeft, om met de woorden van Kuyper te spreken, een Atlantische cultuur geschapen, waardoor het moeilijk wordt dit calvinisme van deze cultuur los te denken.

De Jonge weet in zijn boek, vooral in het slothoofdstuk, echter aannemelijk te maken dat het calvinisme een zodanig flexibel 'systeem' is, dat het ook bleek te kunnen landen in Indonesië. Het zal duidelijk zijn dat het calvinisme in Indonesië, zeker in de huidige tijd van zelfstandige kerken, een eigen verwerking heeft gekregen. Zo is een mengvorm van onderling heterogene elementen, die in de praktijk van het kerkelijk leven toch een eenheid vormen. Of deze eenheid dan altijd zo gelukkig is, is en blijft dan wel de vraag. Zo kan het gebeuren dat een calvinistische kerkorde of liturgie gepaard gaat met een allerminst calvinistische theologie. Zulke dingen gaan op den duur wringen. Juist daarom is het belangrijk wanneer er ook bij de Indonesische kerken die op een of andere manier een calvinistische (zendings)achtergrond hebben, een goed inzicht is in het calvinisme, zoals het met name door Calvijn zelf gestalte heeft gekregen. In dit opzicht voorziet het boek van De Jonge zeker in een behoefte. Hoewel niet het eerste boek in de Indonesische taal dat op de betekenis van Calvijn en de traditie van het calvinisme ingaat, is het bij mijn weten wel de meest complete behandeling van het thema.

De schrijver geeft een brede beschrijving van zijn thema. Een korte biografie van Calvijn wordt gevolgd door een schets van de ontwikkeling van het calvinisme. Hier, en in het vervolg van zijn boek, geeft De Jonge steeds speciale aandacht aan de Nederlandse situatie – wat met het oog op de

doelgroep alleszins begrijpelijk is – en de Indonesische. Na deze historische delen volgen hoofdstukken over de theologie, de kerk, de liturgie, de politieke en maatschappelijke ethiek en het leven, dit laatste onder de titel *kesalehan* (vroomheid). De Jonge weet trefzeker de karakteristieke momenten van het calvinisme op al deze terreinen te raken. Met name het hoofdstuk over kerkorde en liturgie is zeer uitvoerig: dit is terecht omdat juist de calvinistische kerkorde en liturgie sterk hebben ingewerkt op de Indonesische kerken. Interessant is het slothoofdstuk, waarin de schrijver, na nog eens kort de karakteristieken van het calvinisme op één noemer te hebben gebracht, de vraag stelt of dit calvinisme relevant is voor de Indonesische kerken. Zonder deze vraag zelf te beantwoorden, laat hij door zijn puntige beschrijving van de calvinistische karakteristieken wel doorschemeren waarin die relevantie zou kunnen liggen. Kennelijk is de absolute muziek, zoals verwoord in de sola's van de Reformatie, muziek die zich laat toonzetten in cultureel gezien andere toonaarden dan die van de 16e eeuw. De Jonge's boek maakt helder dat het calvinisme, vooral in zijn levende verschijningsvorm, wereldwijd kan werken. Daarmee is, zoals hierboven al aangeduid, niet gezegd dat de receptiegeschiedenis van ditzelfde calvinisme niet evenzeer tot allerlei merkwaardige legeringen heeft geleid. Hiervan geeft De Jonge trouwens ook de nodige voorbeelden. In dit opzicht geldt weer: *ecclesia reformata semper reformanda*. De Jonge schreef een voortreffelijk boek. De opzet is helder, de betoogtrant gemakkelijk, het informatieve gehalte van het boek is hoog. De index op zaken en personen verhoogt de waarde van het boek.

A.J. Plaisier

C.S.M. Rademaker SS.CC., R. van Rossum SS.CC. and K. Steenbrink, *The SS.CC.'s presence in Indonesia for 75 years*. Published by the Mission Secretariat of the Dutch Province of the Congregation of the Sacred Hearts (SS.CC.), Bavel 1999, 133 pp. No ISBN number. Price NLG 25.

This little book relates to the activities of the Congregation of the Sacred Hearts, or Picpus Congregation, on Banda, Belitung, the Riau Islands, and the city of Bandung in Java during the years 1924-1999. After a rough sketch of the history of the (catholic) church in Indonesia and an outline of the history of the Congregation, Chapters 3-8 present the work of the Congregation. The concluding chapter, "An Asian Vocation", sketches the realized and hoped-for changes in the outlook of the Church and theology in Asia. Lists of Congregation members who have worked or are still working in Indonesia and Singapore complete the book. No illustrations are included.

The book gives a history of the missionary activities; it tells very little about the local Christians (predominantly Chinese or people of Chinese descent) and their faith. Even Chapter 9 is not about the way simple parish members live the Faith and witness to it, but about theological concepts in higher circles (which, of course, are not necessarily alien to the situation of ordinary Church members). Sometimes we catch a glimpse of the missionary thinking and methods of the SS.CC. during these three quarters of a century, but we do not get a clear picture about the what and the why of the missionary work, although the authors are very open in mentioning differences of opinion and tensions within the Congregation and between the Congregation and central mission boards. Clearly, the words in the preface “The history of a community of Fathers and Brothers [...] has now become a history of the Indonesian Church” were not in the minds of the authors of the central chapters of this book. The book can be ordered from: Missieprocur SS.CC., attn Mr F. Steenbrink, PO Box 3, 4854 ZG Bavel, the Netherlands.

Th. van den End.

P.G.H. Schreurs MSC, *Terug in het erfgoed van Franciscus Xaverius. Het herstel van de katholieke missie in Maluku, 1886-1960*. Uitgave Missiehuis MSC, Tilburg, 1992, 328 pp. ISBN 90 9005256 9. Price NLG 28,50.

Ook dit boek is er een waarin een althans in Europa met uitsterven bedreigde missiecongregatie zich rekenschap geeft van de verrichte arbeid. De congregatie van de Missionarissen van het Heilig Hart (Missionarii Sacratissimi Cordis Jesu, MSC) werd in 1854 gesticht in Frankrijk, en was sinds 1880 gevestigd in Nederland, dat sinds omstreeks 1895 onder een afzonderlijke provincie viel. De titel wijst er al op dat in dit werk, als in zovele andere, het uitgangspunt wordt genomen in de missionerende organisatie, niet in de lokale christenheid. Typend is de opmerking dat de verdrijving van de VOC “het einde [betekende] van de prille christengemeenten” (p. 4). Gezien de open houding die de auteur elders in dit boek vertoont is het waarschijnlijk dat hij deze woorden zonder erbij na te denken overgeschreven heeft van een oudere auteur. Men zou de VOC ook eens kunnen bedanken voor het feit, dat zij gedaan heeft wat de Portugezen niet vermochten: de gemeenten beschermen tegen een overmachtige Islam.

Het boek telt 10 hoofdstukken. Het eerste geeft een historische inleiding en een schets van de missionaire en politieke context; het tweede beschrijft land en volk van de Kei-eilanden, waar de vernieuwde missie begon. Deze missie was overigens aanvankelijk opgedragen aan de Societas Jesu, die in 1859 de verantwoordelijkheid voor het missiewerk in geheel Nederlands-Indië op zich

genomen had. In 1880 kwamen de eerste Jezuïeten aan op Tual. Hoofdstuk 3, waarin dit en het erop volgende begin van de missie wordt verteld, leest als een historische toelichting op de gevechten tussen christenen en moslims die in 1999 plaats hadden in Tual en omliggende plaatsen. Moslimse raja's, die christianisering zien als afbreuk aan hun gezag, en de paters als bondgenoten van het koloniale bewind; rivaliteit tussen sociale groepen. Hoofdstuk 4 is een verslag van de mislukte missionering op Oost-Ceram (de bekende pater Le Cocq d'Armandville), waarna in 5-8 de uitbreiding van de missie op de Keieilanden en naburige eilandengroepen, in 1903 door de Jezuïeten overgedragen aan de MSC, wordt beschreven. Ook hier grote openheid inzake interne conflicten en persoonlijke zwakheden van de missionarissen. Hoofdstuk 7 verhaalt een vroege (1924) discussie inzake de benadering van de lokale religie en adat; hoofdstuk 8 is een zeer sympathiek portret van de in 1942 door de Japanners vermoorde Mgr. Johannes Aerts, de eerste Apostolisch Prefect van de Molukken en Nieuw-Guinea. Hoofdstuk 9 behandelt de Japanse tijd, waarna 10 in grote lijnen de verdere gang van zaken schetst binnen wat sinds 1961 het bisdom Ambon is. Een bibliografie, en registers van personen en plaatsen (beide onvolledig) besluiten het boek, dat verlucht is met een groot aantal illustraties.

Het boek combineert respect voor de voorgangers met een kritische houding ten opzichte van hun missiologische en ecclesiologische vooronderstellingen; het maakt deze laatste ook expliciet. Het heeft een wat impressionistisch karakter; het is voor de lezer soms moeilijk aan exacte chronologische of statistische data te komen. Toch niet onbelangrijke zaken als het voorhandenzijn van een catechismus in de landstaal zijn weggestopt in een noot (p. 144). Desondanks krijgt men een redelijk goed beeld, niet alleen van de missie en haar protagonisten, maar ook, zij het wat vager, van de Keiese christenheid. Een aantal storende spel- en drukfouten is ongecorrigeerd gebleven. De zendingsactiviteiten van de VOC in het gebied worden beschreven aan de hand van Coolsma's *Zendingseeuw* uit 1901. Helaas ontbreekt een zakenregister.

Th. van den End

Cor Groenewold, *Ik volg mijn roeping na. S.J.P. Goossens en de zending op Oost-Sumba*. Uitgave Institute of Reformed Theological Training, Zwolle 1999. 185 blz. IRTT-bulletin nr. 8. ISBN 90-75731-06-X. Prijs NLG 17,50 (excl. verzendkosten).

S.J.P. Goossens was van 1931 tot 1939 zendingspredikant van de Gereformeerde Kerken op Sumba. In 1938 werd hij geschorst, in 1942 definitief afgezet door de Synode van Sneek. In 1946 werd hij weer als

missionair predikant ontvangen door de kerkenraad van de Gereformeerde Kerk onder. art. 31 D.K.O. te Zwolle, en van 1949 tot 1959 was hij weer werkzaam in Oost-Sumba. Tijdens dit tweede verblijf geraakte hij opnieuw verwickeld in een twist, die leidde tot een tweede kerkscheuring op Sumba. Zowel de meningsverschillen inzake de benadering van adat en (veronderstelde) naam-christenen in 1936 en volgende jaren als de meer formele kwestie die in de jaren vijftig speelde (n.l. de vraag of de school uitging van de kerk of van de ouders) gaven aanleiding tot felle polemiek die tot in onze dagen voortduurt. Beide zaken zijn zo gecompliceerd dat het niet doenlijk is ze hier kort te beschrijven. Voor een billijke beoordeling is het goed te bedenken dat scherpe tegenstellingen in beleidszaken ook in andere zendingsgebieden voorkwamen, maar daar niet leidden tot verwijdering tussen zendingsarbeiders (Toraja) of, waar wel verwijdering optrad, zoals in Midden-Celebes tussen A.C. Kruyt en P. Schuyt, in ieder geval niet tot scheuring. De toon van Groenewolds boekje doet, na alle polemiek, weldadig aan. Het is een poging de gebeurtenissen te beschrijven zonder vooringenomenheid, met eerlijke vermelding van de sterke en zwakke kanten van alle partijen, overtuigingen, en maatregelen. Het is enigszins merkwaardig dat de conclusies geformuleerd worden aan het begin, en niet aan het slot, maar dit doet aan de kwaliteit van het boek niet af. Doel van deze publicatie is vermoedelijk vooral toenadering te bevorderen tussen de twee gescheiden vrijgemaakte kerken op Sumba en daarmee ook van de kerken in Nederland die deze Sumbanese kerken ondersteunen, want de scheidslijn tussen deze steunende kerken valt niet samen met die tussen Vrijgemaakten en Nederlands Gereformeerden. Daarom ook is dit boek voornamelijk van belang voor deze direct betrokkenen. Het conflict is echter ook voor anderen interessant, als specimen van kerkelijke procedures binnen de GKN in de jaren voorafgaand aan de Vrijmaking, en binnen de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt in de jaren vijftig. En de inhoudelijke kwesties die in het geschil tussen Goossens en zijn collega's op Sumba aan de orde waren (doopvoorwaarden, bruidsschat, kerkelijke tucht) blijven actueel. Het boek is verkrijgbaar in een aantal christelijke boekhandels en rechtstreeks via het IRTT-kantoor, P.O. Box 499, 8000 AL Zwolle, e-mail irrtt@gbouw.nl.

Th. van den End

Signalementen

Het dagelijks leven in Indië 1937-1947. Brieven van O. Schulte Nordholt-Zielhuis. Ingeleid door Henk Schulte Nordholt. Walburg Pers, Zutphen, 1999. ISBN 90-5730-058-3. 256 blz., prijs f 34,50.

In deze uitgave, bevattende de brieven van de echtgenote van een bestuursambtenaar in het voormalige Nederlands-Indië aan haar schoonmoeder, treffen wij geen gegevens aan inzake de verhouding tussen Binnenlands Bestuur en Zending of Missie. Weliswaar was Herman Schulte Nordholt enkele jaren geplaatst op Flores en Timor, maar van beleidszaken reppen de brieven niet. Wel krijgen wij enig inzicht in de geestelijke ontwikkelingsgang van een Gereformeerd echtpaar in de tropen. Herman Schulte Nordholt was zoon van een Zwolse winkelier, zijn vrouw Oet dochter van een boerenarbeider uit Wezep. Beiden dus afkomstig uit de kring van de 'kleine luiden'. Mevr. Schulte Nordholt schrijft over het samen lezen van gedrukte preken op de veranda, later (wanneer ze van hun magere ambtenarensalaris een radio hebben kunnen kopen) het luisteren naar radiodiensten uit Batavia. Wij horen over de moeite die een jonge pas uitgekomen Gereformeerde bestuursambtenaar, van huis uit gewend aan een strenge zondagsrust, had met de gewoonte binnen het BB om op zondag door te werken als de dienst dat eiste. De klachten daarover in de brieven en rapporten van zendelingen uit de tijd zijn legio: hoe de mensen op de zondagmorgen uit de kerk waren gehaald om hun belasting te betalen, hoe zij op zondag herendiensten moesten verrichten. Ook de omgang met de mede-Europeanen, vrijwel zonder uitzondering niet-kerkelijk meelevend, kost moeite. Telkens wordt in de brieven vermeld dat het zo moeilijk is om andere dan oppervlakkige gesprekken te voeren met mensen die niet delen in het zelfde geloof. In de contacten met de mensen van de missie wordt de nodige terughoudendheid betracht. De Schulte Nordholts kijken reikhalzend uit naar een vakantie op het eiland Soemba, want daar zit de Gereformeerde Zending en kunnen zij geestelijk bijtanken. In 1939 dient eindelijk de gelegenheid zich aan, en zij genieten er enorm van. Toch zorgt ook hier de kamptijd voor een doorbraak. In de Japanse kampen (de Schulte Nordholts zaten in de kampen op Zuid-Celebes, die goed gedocumenteerd zijn) komt men in intensiever aanraking met andersdenkenden. Ook inzake de onderhouding van de gereformeerde adat zijn nadien de normen minder streng. Zoals voor zovele Indische Gereformeerden was ook voor de Schulte Nordholts de scheuring van 1944 pijnlijk en onbegrijpelijk.

Th. van den End

J.A. Manusama, *Eigenlijk moest ik niet veel hebben van de politiek. Herinneringen aan mijn leven in de Oost 1910-1953*, bezorgd door Henk Smeets en Wim Manuhutu. Uitgave Moluks Historisch Museum, Utrecht, en Bintang Design & Communicatie, 's-Gravenhage, 1999, 301 blz., ISBN 90-75626-09-6. Prijs NLG 42,50.

DZOK is niet het geëigende medium voor een uitvoerige bespreking van dit boek, dat de genesis beschrijft van ir Manusama's participatie in de *Republik Maluku Selatan*, waarvan hij aanvankelijk minister van onderwijs en later president was. De reden voor dit signalement is dat Manusama, die in zijn memoires zeer openhartig is, zich daarin ook herhaaldelijk uitlaat over zijn religieuze overtuiging. Hij deelt mee dat zijn vader, lid van de Nederlands-Hervormde Kerk (bedoeld zal zijn: de Protestantse Kerk in Nederlands-Indië), belangstelling had voor de theosofie en alleen om financiële redenen moest afzien van aansluiting bij de Vrijmetselarij (p. 20, 90).

Manusama zelf werd in de Protestantse Kerk gedoopt en sprak de openbare geloofsbelijdenis uit (20), maar over activiteiten binnen deze kerk, of kerkgang, vernemen wij niets, ook niet in de beschrijving van de Ambonse periode (1947-1950). Wel was hij gedurende zijn studietijd aan de Technische Hogeschool te Bandung (1930-1940) voorzitter van de Bandungse CSV (p. 28). Nadere mededelingen over de CSV of zijn activiteiten daarin geeft hij niet. Hoofdpijn in zijn spiritualiteit is het gevoel dat de Almachtige zijn leven leidt, er een bedoeling mee heeft, en hem beschermt tegen gevaar (p. 48, 66, 91, 93, 96 enz.). Op 13 februari 1947 trad hij toe tot de Orde van Vrijmetselaren onder het Groot Oosten der Nederlanden. Over dit lidmaatschap schrijft hij in religieuze termen. "Ik [heb] in de Orde gevonden de Geleider, die mij op mijn verdere reis niet alleen behoed heeft voor vallen, maar die mij via mijn innerlijk geweten heeft doen weten hoe te handelen, hoe te spreken en hoe mij ten aanzien van anderen, ten aanzien van wereld en samenleving, op te stellen" (p. 90).

De beide Manusama's, vader en zoon, delen in de spiritualiteit van een groot deel van de Nederlands-Indische samenleving gedurende de laatste eeuw van de koloniale periode, inclusief de Westers opgeleide Indonesiërs, voorzover niet orthodox Christen respectievelijk Moslim. De theosofie maakte grote opgang, en de Vrijmetselarij, hoewel niet almachtig, zoals wel werd beweerd, en kwantitatief beperkt, had een belangrijk aandeel in het binnenbrengen en onderhouden van "verlichte" denkbeelden in Nederlands-Indië (vgl. Th. Stevens, *Vrijmetselarij in Nederlands-Indië en Indonesië 1764-1962*, besproken in *DZOK* II/2, eveneens besproken in *BTLV* 152/2 331-333 en 153/3 436-438). Men zou haar misschien kunnen beschouwen als de geestelijke ruggengraat, of althans de belangrijkste organisatievorm, van het

weldenkende deel van de koloniale samenleving. Manusama's uitlatingen bevestigen dit beeld.

Th. van den End

Berichten

Brazilië-project

Onlangs is een werkgroep gestart ter bevordering van de relatie van Nederland met Zuid-Amerika op basis van de historische verbondenheid. De taak die de werkgroep zichzelf heeft gesteld omvat o.a. onderzoek naar de periode van een kortdurend gemeenschappelijk verleden. In Brazilië bestaat veel aandacht voor deze periode (1630-1654). Brazilianen komen naar Nederland om onderzoek te doen, maar in Nederland is daarvoor weinig belangstelling, terwijl er in Nederland nogal wat beschrijvingen zijn van contacten met Indiaanse volkeren uit die tijd.

Ons onderzoeksproject is gericht op het up-to-date brengen van onze kennis over Zuid-Amerika en is met name bedoeld voor het vak geschiedenis in het vwo. De Potiguaren en de Tapuia's waren twee belangrijke bondgenoten van de Nederlanders en de Potiguaren maakten deel uit van een zendingsprogramma. Daardoor kwamen zij veel in Nederland en waren geletterd, onder wie Pedro Poti. Van hem zijn er brieven evenals van Antonio Parapaba aan de Staten Generaal. Zo is er veel meer materiaal dat onderzoek en beschrijving waard is. Om bij te dragen aan de geschiedschrijving van Brazilië en met name van de Brazilindianen is onze werkgroep gevormd.

Belangstellenden kunnen zich voor informatie en mogelijke deelname in het project, o.a. wenden tot dr L.J. Joosse, C.H. de Grootkade 47, 9718 KC, Groningen, tel. 050/3131864; email-adres: lj.jokrab@planet.nl

Mededelingen uit de werkgroep

Aangezien dit jaar geen *werkgroepvergaderingen* werden gehouden valt op dit punt alleen te melden dat ook het bestuur van de Werkgroep dit feit betreurt. Belangrijkste oorzaak is de overstelpende hoeveelheid werk die alle bestuursleden hebben te verrichten. Wij kunnen daarbij in de eerste plaats wijzen op het Molukkenproject, waarvoor binnen een jaar zes forse boekdelen persklaar zullen moeten zijn. Daarnaast is er de vertraging bij de uitgave van de Petersburg-bundel, die in de komende vergadering centraal zal staan. Zoals de Werkgroepleden is meegedeeld hebben wij de eerstvolgende ledenvergadering gepland op zaterdag 15 januari 2000 om 13.30 te Kampen, Oudestraat. U zult daar tevens een kleine tentoonstelling over de geschiedenis van de Nederlandse gemeente te Petersburg kunnen zien.

Wat betreft het *Molukkenproject* kan worden meegedeeld dat dit nog steeds op schema ligt. Het werk in de archieven is praktisch afgesloten; zo ook het invoeren van het daar aangetroffen materiaal in de computer; de uitvoerders zijn nu bezig met de verdere bewerking: standaardiseren, annoteren enz. Omdat nu reeds afspraken moeten worden gemaakt inzake de druk zijn wij aan het woorden tellen geslagen. Welnu, de reeds verzamelde en (grotendeels) bewerkte documenten uit de VOC-perioden tellen ongeveer 1.150.000 woorden. De negentiende en twintigste eeuw leveren, na zeer strenge selectie van de overweldigende hoeveelheid archiefmateriaal, een nagenoeg even groot aantal stukken op, waarvan 250.000 voor de Banda-bundel en 900.000 voor de Midden-Molukken-bundel. Zeer veel daarvan is boeiende lectuur die een levendig beeld geeft van kerk en maatschappij in de Molukken gedurende meer dan drie eeuwen. De stukken uit de eerste helft van de zeventiende eeuw laten duidelijk zien hoe diepe wortels het huidige conflict tussen Christenen en Moslims op Ambon en omliggende eilanden heeft. De stukken der negentiende en twintigste eeuw tonen niet slechts de hoge mate van vervlochtenheid van kerk en maatschappij in het sociale weefsel van een koloniale samenleving, maar ook de zeer nauwe banden die tot aan de Japanse tijd op alle bestuursniveaus hebben bestaan tussen kerk, zending en staat.

De vertaling van deze documenten in het Indonesisch door de heer Usmany hapert helaas. De verbindingen met Ambon via e-mail en fax zijn uitgevallen of heel moeizaam, zodat het al een paar maanden niet mogelijk geweest is de vertaler nieuwe documenten te doen toekomen.

Het *Petersburgproject* maakt eveneens goede voortgang. Maar daarover vallen sinds het vorige nummer van dit blad geen nieuwe dingen te melden.

Wij hopen U allen op 15 januari a.s. in Kampen te kunnen verwelkomen.

Personalia

Dr Th. van den End (1940), is zendingspredikant van de NHK (GZB). Hij was van 1970 tot 1981 werkzaam aan de Theologische Hogeschool in Jakarta als docent kerkhistorische vakken. Hij verzorgde o.a. een driedelige bronnenpublicatie over de geschiedenis van de protestantse zending in Indonesië. Dr van den End is lid van de redactie van *DZOK*.

Dr J. Roldanus (1930) studeerde theologie en patristiek in Utrecht en Parijs. Van 1967 tot 1975 was hij als Hervormd zendingspredikant verbonden aan de Eglise Evangélique du Cameroun en daarin werkzaam als docent in de kerkgeschiedenis en oecumenica aan de École de Théologie Protestante de Ngoundé. Van 1978 tot 1989 was hij hoogleraar in de Geschiedenis van het Vroege en Oosterse Christendom aan de Rijksuniversiteit Groningen; van 1989 tot 1995 in de geschiedenis van de Christelijke Godsdienst en zijn leerstellingen. Van 1977 tot en met 1988 was hij lid van de Raad voor de Zending van de Nederlandse Hervormde Kerk.

Robert P. Swierenga was Professor of History aan de Kent State University (USA), 1968-1996; sedert 1996 is hij Research Professor of History aan het A.C. Van Raalte Instituut, Hope College, Holland, Michigan. Hij is de (co-)auteur van 16 boeken en 120 artikelen, voornamelijk handelende over Nederlandse emigranten in Noord-Amerika.

WERKGROEP VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE
NEDERLANDSE ZENDING EN OVERZEESE KERKEN

*THE SOCIETY FOR THE HISTORY OF DUTCH MISSIONS
AND OVERSEAS CHURCHES*

Adres/Address: Stichting WZOK, c/o Theologische Universiteit van de
Gereformeerde Kerken in Nederland, Postbus 5021, 8260 GA Kampen,
Nederland

Telefoon/Telephone: 038 33 71 600

Fax/Telefax 038 33 71 613

Postgiro/Postal account: 234641 (Theologische Universiteit GKN, Kampen)

Bestuur van de Werkgroep:

Board of the Society:

Prof. dr P.N. Holtrop (voorzitter/*chair*)

Dr Th. van den End (secretaris/*secretary*)

Dr A.Th. Boone

Dr Chr.G.F. de Jong

Dr H.E. Niemeijer

Dr H. Reenders

De Werkgroep, opgericht in 1993 en op 5 januari 1994 als Stichting ingeschreven in het register van de Kamer van Koophandel te Zwolle (S. 24969), is gevestigd te Kampen. De werkgroep stelt zich ten doel het stimuleren van wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de geschiedenis van de Nederlandse zending en overzeese kerken. Zij tracht dat doel te bereiken door het organiseren van wetenschappelijke bijeenkomsten en door de uitgave van het *Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken*.

The Society was founded in 1993 and incorporated by act of legislature January 5th, 1994. The Society has its seat at Kampen (the Netherlands). By holding meetings and by publishing the Documentatieblad (The Journal) The Society pursues the research of the history of Dutch missions and (former Dutch) overseas churches.

Kopij-aanwijzingen

Artikelen en andere bijdragen dienen geadresseerd te worden aan de secretaris van de Redactie van het *Documentatieblad*. Artikelen worden persklaar ingewacht, op diskette (IBM compatible, 3.5", MS-DOS, bij voorkeur WP 6.1 voor Windows of hoger) vergezeld van een exemplaar van de gedrukte tekst. Manuscripten mogen een lengte van 8000 woorden niet overschrijden, voetnoten niet meegerekend. Voorzover in het Nederlands aangeboden dienen manuscripten te worden uitgevoerd volgens de regels, gegeven in P. de Buck, *Zoeken en schrijven. Handleiding bij het maken van een historisch werkstuk* (Haarlem 1982), Hoofdstuk IV (De vormgeving). De auteur dient zijn artikel vergezeld te doen gaan van een samenvatting in het Engels van maximaal 15 regels en, indien hij/zij nog niet eerder in *DZOK* publiceerde, van een beknopt curriculum vitae.

De Redactie aanvaardt geen manuscripten die reeds (of ook) elders ter publicatie zijn aangeboden. Aanvaarding van een manuscript ter publicatie in het *Documentatieblad* betekent dat de auteur het artikel niet elders zal plaatsen zonder voorafgaande toestemming van de Redactie. De Redactie is niet verplicht ongevraagd toegezonden boeken te (doen) bespreken. De Redactie behoudt zich het recht voor ten behoeve van de duidelijkheid en/of consistentie van de aangeboden tekst kleine veranderingen aan te brengen.

Manuscripts not exceeding twenty-five pages, including footnotes and accompanied by disc. IBM compatible (preferably WP 6.1 or 7 for Windows) and books for review should be sent to the Editors of the Journal.

© Stichting Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken, te Kampen.
ISSN: 1380-3905.

Inhoud

Th. van den End	Zending Heusdens in 1933: vrijheid en onvrijheid van de zending in Nederlands Oost-Indië	1
J. Roldanus	De Hervormde zending en de Evangelische Kerk van Kameroen	13
R.P. Swierenga	The Church and Dutch Reformed Colonization in Argentina: A Worst Case Scenario	58
Boekbesprekingen	Janssen, e.a., <i>Over Zee- en Hollanders. Het succesverhaal van de Nederlandse emigranten in West-Michigan</i> (Boone); Van den Berg, <i>Kerkelijke strijd en zendings-organisatie. De scheuring in het Nederlands Zendinggenootschap rond het midden van de negentiende eeuw</i> (Boone); Schalkwijk, <i>The Reformed Church in Dutch Brazil (1630-1654)</i> (Joosse); de Jonge, <i>Apa itu Calvinisme?</i> (Plaisier); Rademaker, e.a., <i>The SS.CC.'s presence in Indonesia for 75 years. Published by the Mission Secretariat of the Dutch Province of the Congregation of the Sacred Hearts (SS.CC.)</i> (Van den End); Schreurs, <i>Terug in het erfgoed van Franciscus Xaverius. Het herstel van de katholieke missie in Maluku, 1886-1960</i> (Van den End); Groenewold, <i>Ik volg mijn roeping na. S.J.P. Goossens en de zending op Oost-Sumba</i> (Van den End).	76
Signalementen	<i>Het dagelijks leven in Indië 1937-1947. Brieven van O. Schulte Nordholt-Zielhuis.</i> Ingeleid door Henk Schulte Nordholt; Manusama, <i>Eigenlijk moest ik niet veel hebben van de politiek. Herinneringen aan mijn leven in de Oost 1910-1953</i> , bezorgd door Henk Smeets en Wim Manuhutu.	86
berichten		89
mededelingen uit de werkgroep		90
personalia		91